

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

НАЗАРКО ЄЛИЗАВЕТА АРТЕМІВНА

Допускається до захисту: в.о. завідувача
кафедри міжнародних відносин і зовнішньої
політики, д.е.н., доцент

_____ В.В. Лимар

« _____ » _____ 2022 р.

**ВИКОРИСТАННЯ РОСІЄЮ МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В
АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Спеціальність 291. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії

Магістерська робота

Науковий керівник:

Лещенко Л.В., професор кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої політики
доктор габілітований, професор

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:

Федуняк С.Г. д.політ.н., професор

(підпис)

АНОТАЦІЯ

Назарко Є.А. Використання Росією маніпулятивних технологій в агресії проти України. Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», освітня програма «Міжнародні комунікації та медіація в умовах конфліктного врегулювання». Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця, 2022 р.

У кваліфікаційній (магістерській) роботі досліджено ідеологічну складову російських маніпулятивних технологій, наведено приклади використання маніпулятивних інструментів технік, виокремлено роль і місце маніпулятивних технологій у перебігу російсько-української війни. Розглянуто перспективи протистояння впливу російських маніпулятивних технологій.

Ключові слова: маніпулятивні технології, гібридна агресія, російськоукраїнська війна, пропаганда, інформаційна політика.

95 с. Бібліограф.: 181 найм.

Nazarko E. The using of manipulative technologies in Russian aggression against Ukraine. Specialty 291 «International relations, public communications and regional studies», educational program «International Communications and Mediation in Conflict Resolution». Vasyli' Stus Donetsk National University, Vinnytsa, 2022 year.

In the qualification (master's) work the ideological component of Russian manipulative technologies is investigated, examples of the use of manipulative tools of techniques are given, the role and place of manipulative technologies in the course of the Russian-Ukrainian war is highlighted. The prospects of countering the influence of Russian manipulative technologies are considered.

Keywords: manipulative technologies, hybrid aggression, Russian-Ukrainian war, propaganda, information policy.

95 p. Bibliography: 181 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Стан вивчення проблеми	8
1.2 Характеристика джерел	13
1.3 Методологічні засади дослідження	19
РОЗДІЛ 2 МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОСІЇ В АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	23
2.1 Аналіз ідеологічної складової агресії РФ проти України	23
2.1.1 «Україна – тінь Росії»	27
2.1.2 «Україна – штучний проєкт Заходу»	29
2.1.3 «Крим, і південний схід України завжди були Росією»	30
2.1.4 «Українські націоналісти були фашистами. Сьогодні Україна забула про перемогу над нацизмом»	32
2.2 Дослідження інструментів гібридної та інформаційної війни РФ проти України	34
2.2.1 Військово-політичний вимір	34
2.2.2 Економічний вимір	36
2.2.3 Інформаційний та соціальний вимір	38
2.3 Виокремлення ролі та місця маніпулятивних технологій у російсько-українській війні	42
2.3.1 Громадяни України (в т.ч. ОРДЛО і Крим)	43
2.3.2 Міжнародна спільнота (зокрема Європа та США)	46
2.3.3 «Внутрішній ринок» – громадяни РФ	49
РОЗДІЛ 3 ПЕРСПЕКТИВИ ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКИМ МАНІПУЛЯТИВНИМ ТЕХНОЛОГІЯМ	52
3.1 Створення нових історичних конструктів як засіб деміфологізації історичної спадщини РФ	52
3.1.1 Україна – самостійна держава з багатостолітньою історією, спадкоємиця Київської Русі	53
3.1.2 Українці – самостійна нація з окремою культурою та мовою	54
3.1.3 Україна – моноетнічна демократична держава з унітарним устроєм	56
3.1.4 Україна – держава з демократичними цінностями, яка в різні часи боролася проти тоталітарних режимів	57
3.2 Контрпропаганда як засіб домінування в інформаційному просторі	60

3.3.Розробка відповідної інформаційної політики задля запобігання впливу російських маніпулятивних технологій.....	68
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи обумовлена тим, що інформаційні маніпуляції, що протягом десятиліть використовуються РФ, поперше, призвели до формування історичних міфів та стереотипів про Україну (як всередині нашої держави, так і за її межами), а по-друге, слугували для підготовки та розгортання повномасштабної війни проти України, що в сукупності загрожує суверенітету та територіальній цілісності держави. Дослідження російського досвіду використання маніпулятивних технологій та роботи ЗМІ на різні аудиторії засвідчило, що Україна, хоча і має певні результати у триваючій боротьбі з інформаційною агресією, однак поки перед нею все ще стоїть завдання із тотального руйнування російських наративів, розвитку контрпропаганди, покращення інформаційної політики.

Об'єкт дослідження – гібридна агресія Росії проти України.

Предмет дослідження – використання маніпулятивних технологій Росією в агресії проти України.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати сутність та вплив російських маніпулятивних технологій в агресії проти України.

Завдання дослідження:

- 1) Дослідити стан вивчення зазначеної проблеми;
- 2) Охарактеризувати джерела, що використовувалися під час дослідження;
- 3) Визначити методологічні засади дослідження;
- 4) Проаналізувати ідеологічну складову агресії РФ проти України;
- 5) Дослідити інструменти російської гібридної агресії;
- 6) Виокремити роль та місце маніпулятивних технологій у російськоукраїнській війні;
- 7) Визначити основні історичні конструкти, що можуть слугувати для деміфологізації російської історичної спадщини;

8) Розглянути контрпропаганду як засіб домінування в інформаційному просторі;

9) Встановити перспективи розробки інформаційної політики задля запобігання впливу російських маніпулятивних технологій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від здобуття незалежності України у 1991 р. і до 24 лютого 2022 р. (повномасштабне вторгнення РФ). Такі хронологічні рамки обумовлені, по-перше, широтою теми всеосяжної антиукраїнської політики РФ, а по-друге, тим, що гібридна війна перетворилася на класичну, а значить наразі триває і процес зміни характеру застосування маніпулятивних технологій.

Географічні межі – увесь світ, оскільки гібридна та інформаційна війна РФ проти України зачіпає також інші країни шляхом роботи проросійських медіа, інфлюенсерів, політиків тощо.

Наукова новина дослідження обумовлена тим, що було визначено місце та роль російських маніпулятивних технологій в агресії проти України, обґрунтовано їхню ідеологічну складову; надано характеристику методів та прийомів маніпулятивних технологій разом із конкретними прикладами їхнього застосування; визначено основні антиукраїнські міфологеми, на яких побудовано маніпулювання громадською свідомістю; запропоновано дефініцію поняття «маніпулятивні технології», під яким розуміється сукупність методів та інструментів, що використовуються для прихованого впливу на прийняття рішень чи світогляд особи (групи осіб).

Науково-практична значущість дослідження полягає у тому, що надані у роботі тези та рекомендації можуть застосовуватися: у науково-дослідній діяльності для подальшого поглиблення знань з теми російсько-української війни, зокрема її інформаційного виміру, що в свою чергу дозволить підвищити ефективність сучасної української політичної практики та протистояти деструктивним маніпулятивним технологіям; у практичній діяльності – під час проведення відповідних реформ у політичній,

інформаційній та культурній сферах, організації роботи виконавчих органів влади, пов'язаних із зазначеними сферами.

Апробація результатів дослідження. Назарко Є. Осмислення інформаційних маніпуляцій Росії в агресії проти України. *Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини», присвяченої 85-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса і факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2022. Вип. 7. С. 15-18.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи визначені її змістом, метою та поставленими завданнями. Робота включає в себе вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. У першому теоретичному розділі розглядаються історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження. Другий розділ є аналітичним: досліджуються ідеологічна складова російської агресії, інструменти гібридної війни проти України, виокремлюються роль та місце маніпулятивних технологій у перебігу російсько-української війни. Третій розділ є практичним: описуються перспективи протистояння маніпулятивним технологіям завдяки створенню власних історичних конструктів, проведенню контрпропаганди, розробки відповідної інформаційної політики. Загальний обсяг роботи – 96 сторінок.

Кількість використаних джерел – 181 найменувань.

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

З початком ХХІ ст. і розвитком інформаційного суспільства, окрім класичних, збройних, форм протистояння держав, з'явилися нові – т.з. «гібридні», з цим зіштовхнулася і Україна під час протистояння російській агресії. Безперечно, пряма військова агресія тісно пов'язана з маніпулятивними інформаційними технологіями, і без їхнього використання була скоріше би неможливою. Сьогодні є зрозумілим, що «підгрунття», в т.ч. інформаційне, і для анексії Криму, і для створення т.з. «республік», і для прямого вторгнення готувалось задовго до початку подій у 2014 р. Саме цим обумовлюється наукова необхідність з'ясування міжнародно-історичних витоків сучасної всеосяжної російської агресії проти України.

Що стосується української історіографії в цілому, то можна відзначити спроби вітчизняних учених системно підійти до пошуку першопричин і подальших проявів збройного конфлікту між Україною і Росією. Дані публікації видавалися під грифом й у видавництві Інституту історії України Національної академії наук України [10, 28, 118]. Зокрема, доктори історичних наук, професори Федір Турченко і Галина Турченко (Запорізький національний університет), вказують, що російська влада завчасу готувала ідеологічні передумови для відторгнення східних і південних областей від України завдяки проросійським симпатіям частини населення і місцевій «п'ятій колонії». При цьому особливо масштабною була підривна діяльність Росії саме на українському Донбасі, а «руській мір» став «вінцем» російського імперіалізму [118, с. 64–68]. Згадані автори стверджують, що, окреслюючи причини війни на сході України, потрібно брати до уваги як наявність певних історичних передумов і підстав, так і вагомі зовнішні впливи, пов'язані з

прагненням Росії до відновлення імперії та подальшого поглинання України [119, с. 151–155].

Професор Ярослава Верменич (Інститут історії України НАН України), розглядаючи витoki російсько-української війни, наводить бачення групи американських і європейських аналітиків, які оприлюднили свої висновки в газеті «The Washington Post». «Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах та Близькому Сході, – зазначила дослідниця. – Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції» [10, с.57–63]. Крім того, на думку професорки, спровокована Росією війна на Донбасі має всі ознаки цивілізаційного конфлікту [10, с.57–63]. До певного часу географічне розташування України розглядалося як «транзитна зона», своєрідний міст між Європою та РФ, що в підсумку стало джерелом нових проблем. Для Росії військовий конфлікт з Україною із «маленької переможної війни» перетворився на геостратегічний програш і фактично дав поштовх по початку нової Холодної війни.

Вагомий вклад в проблематику вніс Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України у вигляді стислої експертно-аналітичної доповіді та колективного монографічного видання [3, с. 15–23]. У роботі зазначалося, що першопричини російсько-української війни не зводяться тільки до особистої агресивності В. Путіна або злочинних інформаційних маніпуляцій російських ЗМІ. Так, для України це протистояння є і вітчизняною війною, і зокрема війною цивілізацій, тобто військовим конфліктом вищого порядку між суспільствами принципово різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції.

Слід відзначити спроби розгляду Національним інститутом стратегічних досліджень сутності російсько-української війни як глобального конфлікту

нового типу. У колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» (2017), підготовленій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень на чолі з академіком НАН України Володимиром Горбуліним, вперше у вітчизняній історіографії досліджено явище «світова гібридна війна» крізь призму агресії Росії [109, с. 115–128]. У монографії наводиться огляд причин і передумов російського вторгнення на територію України, характерні риси ведення гібридної війни у військовому, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному вимірах. При цьому дослідниками робиться висновок, що Україна довела свою спроможність як держави, що відстоює свій суверенітет у боротьбі з агресором.

Тему гібридної війни як соціального проекту продовжив доктор соціологічних наук, професор Ігор Рущенко [105, с. 200–205]. Основна увага приділяється соціальному фактору, а саме «підривним соціальним технологіям», які агресор перетворив на «м'яку зброю» і використав з метою розв'язання конфлікту. Соціальний компонент став визначальним чинником протистояння між агресором і Україною. Зі свого боку доктор історичних наук, професор Василь Ткаченко наголошував на агресивній сутності «путінізму», його соціальних та ідейних витоків, психотипі «совка» як своєрідного агента системи російської влади у суспільстві [115, с. 33–50]. Зокрема приділяється увага інформаційній інтервенції та ідеологічній складовій війни РФ проти України з демонстрацією зневаги до загальнолюдських цінностей.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України сумісно з Київською православною богословською академією УПЦ КП презентували науково-популярне видання ««Братня» навала. Війни Росії проти України XII – XXI ст.» (2016), підготовлене істориками Віктором Брехуненком, Володимиром Ковальчуком,

Михайлом Ковальчуком, В'ячеславом Корнієнком [6, с. 84–105]. Автори на прикладі попередніх дев'яти століть демонструють, що російсько-українськи взаємини насправді не мають спільного з пропагандистськими штампами про «спільну історичну долю» або «братерські народи». Стверджується, що Вітчизняна війна за незалежність у відповідь на агресію Росії, вписується в загальний контекст попередніх українських національно-визвольних воєн проти загарбницьких планів Москви. Крім цього, компоненти сучасної російсько-української війни активно використовувалися і в минулому, а саме: гібридна та інформаційна війни, використання т.з. «п'ятої колони», міфи про захист «русского міра», і т.д. [6, с. 84–105].

Спроби дослідити генезу російської агресії, поміж іншого, робилися також в українських аналітичних центрах, таких як «Разумков Центр». Так, у аналітичній довідці Михайла Міщенка «Звідки беруться “соціокультурні розколи”?» приділяється увага політиці Російської імперії, а пізніше СРСР, з формування міфологеми щодо глибокої розрізненості населення різних областей України [56]. Так, за радянських часів, мало місце створення негативного образу жителів Західної України, подання їх як «бандерівців» і «націоналістів». Як зазначає автор, незважаючи на те, що укорінені таким чином у масовій свідомості стереотипи зберігалися довгий час після здобуття незалежності, українці зламали ментальні упередження (це підтверджується соціологічними опитуваннями), що в кінці кінців стало «приводом» для агресії і водночас визнанням неспроможності поширити на всю Україну «руський мир» [56].

Аналізуючи стан вивчення генези російської агресії, слід також звернути увагу на матеріали зарубіжних дослідників. Taras Kuzio та Paul D'Anieri у своїй статті «The Causes and Consequences of Russia's Actions towards Ukraine» зазначили, що роботи на тему російсько-української війни у західній історіографії можна поділити на п'ять груп [149, с.1–166]. У першій акцент робиться на експансію Заходу як причину конфлікту, а Росія зображується як

пасивна жертва, змушена реагувати. Сюди входять як ті, хто виступає насамперед із «лівацької» позиції проти американського впливу у світі, так і ті, хто посиляється на реалізм для засудження політики Заходу. Автори з вказаною точкою зору, такі як John J. Mearsheimer зазвичай звертаються до теми нібито націоналістичних елементів в українській політиці [152, с. 77–89].

Друга і третя школи доповнюють одна одну, оскільки обидві вбачають у Росії причину конфлікту, але розходяться у баченні рушійних сил російської політики. Друга школа фокусується на російській геополітичній експансії, а саме бажанні звести нанівець результати отримання незалежності колишніми республіками СРСР у 1991 р. При цьому деякі представники цієї школи, наприклад, Derek Averre, критикують Захід за те, що він не зробив більше для інтеграції України в євроатлантичний простір [134, с. 699–725]. Натомість Elias Götz, представник третьої школи вважає, що російська агресія обумовлена саме внутрішніми потребами авторитарної моделі, побудованої Путіним, і колишніми радянськими силовиками [142, с.3-10].

G. Toal, Samuel Charap та Timothy J. Colton, автори четвертої школи, яка спирається переважно на геополітичні концепції, вважають, що обидві сторони конфлікту «частково винні» [175, с. 120-333]. В рамках останнього п'ятого підходу Taras Kuzio розглядає конфлікт як спробу російського уряду відновити особливий «імідж» російської національної ідентичності, в рамках якої Росія постає не як національна держава, а як «цивілізація», що виходить за межі РФ і несумісна з незалежною Україною [148, с. 228]. Слід зауважити, що ця точка зору найбільше узгоджується з підходами українських дослідників, які вбачають коріння війни в імперських посяганнях Росії.

Тема російсько-української війни присутня не тільки в європейських і північноамериканських історіографіях. Анексія Криму та початок збройної агресії на Донбасі привернула увагу двох десятків японських науковців [120, с. 150–157]. Цікаво, що деякі дослідники пов'язували агресивні дії РФ із прагненням запобігти розширенню впливу КНР в Україні у рамках проекту

Шовкового шляху, планів Китаю з будівництва порту в Криму й оренди східно-українських земель. Голова Японського форуму з міжнародних відносин К. Іто проводив паралелі між анексією Криму та невдалим вторгненням С. Хусейна до Кувейту в 1990 р., а також окупацією Судетської області у Чехословаччині А. Гітлером 1938-го р. Ніігата Ш. Хакамада, професор Університету префектури, порівнював два окупаційних інциденти – Кримського півострову у 2014 р. і Курильських островів 1945 р. [120, с. 150–157].

Таким чином, після огляду стану дослідженості проблеми, можна дійти висновку, що українські науковці у своїй більшості дотримуються одного теоретичного підходу, в рамках якого витокі російської агресії розглядаються як продовження загарбницької імперської політики, що діяла багато століть. З іншого боку, у зарубіжній історіографії можна виділити два широкі напрями: проукраїнський, що базується на гуманістичних цивілізаційних цінностях і міжнародному праві, і проросійський апологетичний, який характеризується спекуляціями світоглядних підходів та підміною універсальних понять. В цілому ж доцільним виглядає подальше вивчення проблеми з акцентуванням уваги на тому, яку роль відіграють маніпулятивні технології у продовженні багатовікової анти-української політики Росії.

1.2 Характеристика джерел

Коло історичних джерел з проблематики російсько-української війни є досить широким і різноманітним, але їх можна поділити на три великі групи: 1) опубліковані документи – законодавчі, нормативно-правові акти, рішення, резолюції; 2) матеріали періодичних видань; 3) офіційні сайти установ і проєктів. У них не тільки відображено історичні факти, а надано також і відповідний понятійно-категоріальний апарат. Нижче надамо характеристику кожної групи джерел.

У *першій* групі ключовим джерелом в контексті російсько-української війни є рішення Організації Об'єднаних Націй, а саме резолюція Генасамблеї ООН за № 68/262 від 2014 р. щодо територіальної цілісності України. Насиченою фактичним матеріалом є серія доповідей Управління Верховного комісара ООН з прав людини, що доступні на офіційному сайті (ohchr.org) [169, с. 54–63]. У названих доповідях увага приділяється систематичним порушенням прав людини, викликаних російською агресією.

Офіційний веб-портал Верховної Ради України (rada.gov.ua) містить національні нормативні акти, а також більше двох десятків документів Парламентської асамблеї Ради Європи: резолюцій, рекомендацій, декларацій тощо [73]. У резолюціях – «Гуманітарна ситуація: українські біженці і переміщені особи» (№ 2028), «Оскарження з суттєвих причин усе ще непідтверджених повноважень делегації Російської Федерації» (№ 2034), «Розгляд скасування раніше затверджених повноважень делегації Російської Федерації» (№ 2063), «Зниклі особи під час конфлікту в Україні» (№ 2067) – чітко визначається анексія Криму і військова інтервенція Росії на територіях Донецької та Луганської областей за допомогою контрольованих проросійських збройних формувань [73].

В рамках джерел *першої* групи доступними для вивчення є матеріали органів української та зарубіжних судових систем щодо обставин і наслідків російсько-української війни, а також нормативно-правові, що стосуються протидії агресії. Так, Міжнародним Судом ООН 17 січня 2017 р. було оприлюднено комюніке з приводу позовної заяви України проти РФ [76]. Напередодні Україна звинуватила Росію в порушенні Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. і Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. Було наведено список конкретних злочинів, за що Україна просила покласти міжнародну відповідальність на Росію, яка в свою чергу ратифікувала вказані міжнародно-правові акти.

Значний джерельний масив складають документи і матеріали, опубліковані зарубіжними політичними діячами і державними установами. Наприклад, доповідь «Російські воєнні злочини в Східній Україні в 2014 році» була презентована депутатам Європарламенту у квітні 2016 р. в Брюсселі і являла собою результат розслідування волонтерської групи на чолі з депутатом польського сейму Малгожати Гусевської [102, с. 92–102]. Позицію щодо російського вторгнення докладно виклала впливова у бундестазі фракція Християнсько-демократичного союзу, яка формує урядові коаліції та править ФРН від 2005 р. [61]. Як зазначається у документі, вимоги Росії про визнання території колишнього СРСР власною сферою інтересів повністю суперечать міжнародному праву. При цьому Росія вбачає загрозу власній непривабливій та неефективній системі у реалізації успішних європейських інтеграційних процесів у т.з. «братніх країнах», зокрема як в Україні.

В українському сегменті джерел зазначеної групи необхідно виділити ті, що стосуються протистоянню російській агресії, в т.ч. у інформаційній сфері. Визначним документом стала Постанова Верховної Ради України про визнання Росії державою-агресором від 2015 р., у якій було поставлено завдання зі створення механізмів протидії та ліквідації наслідків агресії РФ проти України [86]. Цінність даної Постанови полягає у тому, що визнання та законодавче закріплення статусу ворога держави не є розповсюдженою політичною практикою, однак було важливим для України з точки зору відмежування від РФ і вироблення відповідних внутрішньої та зовнішньої політик. У контексті протистояння російським маніпулятивним технологіям доречно виділити наступні законодавчі акти. 28 грудня 2021 р. Президентом було введено у дію «Стратегію інформаційної безпеки від 2021 р.», завдання якої полягало у підвищенні ефективності держави із забезпечення власної інформаційної безпеки [88]. 2 лютого 2021 р. РНБО було ухвалено рішення щодо впровадження санкцій до наступних телерадіоорганізацій: «Аріадна ТВ», «Новий формат ТВ», «Лідер ТВ», «ТВ Вибір», «Партнер ТВ»,

«Телерадіокомпанія «112-ТВ», «Новини 24 години», «Нові комунікації», які просували російську політику та загрожували таким чином нацбезпеці України [99]. У контексті забезпечення національної безпеки та скорочення російського впливу мало місце Розпорядження Кабінету Міністрів України, згідно з яким на МКІП покладалося завдання з розробки проєкту Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 р. [90].

Крім цього, важливе місце зайняла «Стратегія комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року», введеною Указом Президента в серпні 2021 р., у якій увага приділялася вирішенню таких проблем, як відсутність системи та недосконалість взаємодії держави і суспільства з питань євроатлантичної інтеграції в інформаційній сфері, недосконалість державної інформаційної політики, зокрема висвітлення євроатлантичної інтеграції України, та державних інституцій, які відповідають за неї. [89].

Серед російських документів цінним джерелом для аналізу витоків агресії проти України є «Послання Федеральним Зборам Російської Федерації» (2005 р.) від В. Путіна. Тоді він вперше акцентував увагу на тому, що крах СРСР став найбільшою геополітичною катастрофою століття. «Для російського ж народу воно стало справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території...», – констатував Путін [78]. Пізніше зміст «Послання Федеральним Зборам Російської Федерації» В. Путіна та Д. Медведєва у 2006 – 2008 рр. також засвідчував їх спробу розширити вплив на суверенні країни, республіки колишнього Радянського Союзу [79, 80, 81]. Лінію російського експансіонізму було продовжено і у третій Воєнній доктрині РФ, що була введена в дію Указом Президента від 5 лютого 2010 р. «Про Воєнну доктрину Російської Федерації» [112]. В основу документа лягло відкрите проголошення Росією

необхідності реалізації своєї воєнної політики не тільки на регіональному, а й на глобальному рівнях. Цей меседж відрізнявся від попередніх воєннополітичних орієнтирів розвитку держави, яка до цього намагалася зберегти баланс у відносинах з Заходом та іншими регіональними акторами, не проголошуючи намірів про перетворення на глобальний «полюс».

Якщо звернутися до російських документів, виданих вже після початку агресії у 2014 р., то впадає у вічі Концепція зовнішньої політики Російської Федерації від 2016 р., яка відзначається цинічним перекручуванням фактів [66]. Стосовно України зазначається, що РФ «зацікавлена в розвитку всього різноманіття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємоповаги, вибудовуванні партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» [66]. Офіційна ж позиція щодо подій на Донбасі зводиться до того, що в Україні триває громадянська війна, а між Україною та Росією немає жодних збройних конфліктів.

До джерел *другої* групи належать матеріали періодичних видань. Серед них можна виділити «Відомості Верховної Ради України», «Голос України», «Політика і час», «Стратегічна панорама», де публікувалися законодавчі акти або тексти угод з міжнародними організаціями [34, с.2–26].

Крім цього, якісні матеріали містяться у часописах «Політична Думка», «Наука і Оборона», «Національна безпека і оборона», «Зовнішні справи», та ін. У них можна ознайомитися з аналітичними статтями та оглядами вищих посадовців, представників Міністерства оборони РФ та України, провідних вчених-економістів і аналітиків НАН України, НІСД, Інституту миру, конверсії та конфліктних ситуацій і т.д. [116, с.113–127].

Окремо слід відзначити українські наукові видання, у яких містяться аналітичні матеріали стосовно витоків та сучасних проявів російської гібридної війни проти України, наприклад «Вісник Національної академії наук України», «Наукові записки Інституту журналістики», «Український соціум»,

«Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», «Вісник Книжкової палати», «Військово-історичні меридіани. Електронний науковий фаховий журнал» та ін. [116, с.113–127]. Поряд із українськими виданнями слід згадати також і російську періодику, оскільки ці джерела часто є «агрегаторами» ідей т.з. «русского мира». Отже, в ході дослідження було опрацьовано такі видання: «Русин», «Вестник МГИМО Университета», «КАНТ», «Символ науки», «Власть» і т.д [104, с.145–154].

Також в рамках даної групи джерел було проаналізовано російські та українські інтернет-видання. Умовно їх також можна поділити на 2 групи: до першої з них належать суто пропагандистські видання, розраховані на ширку аудиторію та через які просуваються найбрутальніші антиукраїнські наративи, наприклад «РИА Новости», «Readovka», «Интерфакс», «Звезда ТВ» тощо [96, 38, 64, 37]. До другої групи натомість відносяться умовно «опозиційні» російські та українські ЗМІ, метою яких було просування російських наративів у більш витонченому манері під виглядом критики чинної влади РФ та України. Серед них такі видання: «Meduza», «Телеканал Дождь», «Эхо Москвы»; українські – «NewsOne», «112 Україна», «ZIK» [40, 133, 23, 158].

До *третьої* групи джерел було віднесено офіційні сайти державних органів і установ, таких як РНБО, МКІП, Центр стратегічних комунікацій та спеціальних проєктів з протидії пропаганді, підвищенню медіаграмотності населення, серед яких «StopFake», «Ukrainer», «Фільтр», Український центр вивчення історії Голокосту і т.д. [60, 91, 92, 93, 94, 99, 127, 128]. На сторінках розміщена інформація щодо видів діяльності даних організацій, замітки, новини.

Таким чином, у підрозділі було виконано огляд двох великих груп джерел із досліджуваної теми. У рамках першої групи досліджувалися опубліковані документи (законодавчі, нормативно-правові акти, рішення, резолюції). До другої групи було віднесено матеріали періодичних видань (вісники та журнали, в т.ч. розміщені в мережі Інтернет), а до третьої – офіційні

сторінки в мережі Internet. Одночасне вивчення окреслених джерел дозволило з різних сторін розглянути маніпулятивні технології, що використовувалися РФ в агресії проти України.

1.3 Методологічні засади дослідження

Дослідження маніпулятивних технологій РФ в агресії проти України є неможливим без використання сучасного методологічного інструментарію, а також перечною історико-філософських принципів. Крім цього, перед тим, як зосередитись на теоретико-методологічних засадах дослідження, доцільно окреслити понятійно-термінологічний апарат.

На думку Роберта Ноггла, існує три основних підходи щодо визначення «маніпуляції» [160, с.164–170]. Згідно з першим, маніпуляція – це нераціональний вплив на певний об’єкт [182, с. 17–50]. З цієї точки зору, маніпулювати кимось означає впливати на нього в обхід його раціональної, обдуманної здатності до прийняття рішень. Класичним прикладом маніпуляції, що розуміється таким чином, є приховане повідомлення, і в залежності від концепції раціональності, притаманної даному об’єкту, для здійснення маніпуляції можуть використовуватися певні види емоційних закликів (наприклад, почуття провини). Другий підхід визначає маніпуляцію як форму тиску під час шантажу [147, с. 173–197]. Дана ідея полягає в тому, що маніпуляція передбачає певну кількість сили (за недотримання вимог стягується плата), але не стільки сили, щоб піднятися до рівня примусу. У рамках третього підходу маніпуляція визначається просто як обман, і суть цієї концепції зводиться до того, що маніпуляція означає вести когось за собою, спонукаючи його поводитися так, як хоче маніпулятор [159, с. 15–36].

Кожен із запропонованих підходів має свої особливості та характеристики, і враховуючи їх, можна надати наступне визначення. Так,

маніпуляція – це прихований вплив з елементами обману та застосування сили, метою якого є спонукання об'єкта маніпуляцій до певних дій чи думок. Надавши дефініцію маніпуляції, можна визначити *маніпулятивні технології* як сукупність методів та інструментів, що використовуються для прихованого впливу на прийняття рішень чи світогляд особи (групи осіб).

Розглянувши базові терміни кваліфікаційної роботи, зосередимось на методологічному інструментарії. Аналіз маніпулятивних технологій РФ в агресії проти України неможливий без врахування принципів історизму, послідовності, наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності.

Приймаючи до уваги військово-історичний характер роботи, серед принципів, що використовувалися в кваліфікаційній роботі, слід виділити *принцип історизму*. Важливість даного принципу полягає в тому, що, аналізуючи «маніпулятивні технології», необхідно коректно представити історичний контекст дослідження. Так, завдяки цьому підходу можна зрозуміти, за яких причин одним аспектам дослідження надається більше уваги, ніж іншим.

Принцип об'єктивності служить для об'єктивного, неупередженого, наукового дослідження закономірностей розвитку суспільно-політичних процесів у сукупності розрізнених фактів і подій. Хоча сьогодні науковцями часто зауважується, що не може бути методології, повністю незалежної від світогляду та уподобань дослідника, однак під час написання роботи було зроблено спробу повністю абстрагуватися від власних політичних переконань та інших факторів, які могли б негативно вплинути на неупереджене судження про предмет дослідження. Зокрема, у роботі відсутні такі суб'єктивні фактори, як вибірковість у аналізі джерел та стану дослідженості проблеми, «пристосування» результатів до власної концепції тощо.

Завдяки *принципу послідовності* вдалося прослідкувати хід сучасної гібридної війни (зокрема розвитку пропагандистських наративів) РФ у їхньому

зв'язку із попередніми роками та подіями, які стосуються предмета дослідження. Під час опису стану дослідженості проблеми також використано *принцип наукового плюралізму*. Так, розглянуто українські та зарубіжні наукові школи, що по-різному характеризують природу російської агресії.

Із застосуванням *принципу системності*, було досліджено особливості використання маніпулятивних технологій Росією з урахуванням багатофакторності історичного процесу та орієнтації на системне осмислення історичних знань.

Під час написання роботи було використано загальнонаукові методи, кожен з яких охарактеризуємо далі. Задля вдосконалення понятійнотермінологічного апарату було використано логічний метод. Проблемнохронологічний метод служив для розділення проблеми кваліфікаційної роботи на більш вузькі теми, які в свою чергу аналізувалися у хронологічній послідовності. Наприклад, російські маніпулятивні технології або інформаційна політика України розглядалися з урахуванням їхнього хронологічного розвитку.

Крім цього, у роботі широко представлені аналітико-синтетичний метод – для аналізу джерел та вилучення з них головної думки, а також поєднання різних фактів в один аргумент і вироблення висновків; індуктивнодедуктивний – для переходу у від загального до часткового та навпаки.

Отже, кваліфікаційна робота виконана на основі методології, покликаної забезпечити неупередженість та достовірність отриманих результатів. Зокрема, дослідження побудоване на принципах історизму, об'єктивності, послідовності, наукового плюралізму та системності. Методологічний апарат склали загальнонаукові методи, зокрема: логічний, проблемно-хронологічний, аналітико-синтетичний та індуктивно-дедуктивний. До понятійного апарату увійшли такі терміни, як «маніпуляції» та «маніпулятивні технології».

Таким чином, даний розділ було присвячено історіографії, джерельній базі та методології дослідження. Було з'ясовано, що в українській історіографії переважає один теоретичний підхід до вивчення витоків та сучасних маніпулятивних проявів російської гібридної агресії. Згідно з ним, російсько-українська війна – продовження загарбницької імперської політики РФ. Разом з цим зарубіжні науковці працюють в рамках двох широких напрямків: один є «проукраїнським», заснованим на принципах міжнародного права та демократичних цінностях, та інший – «проросійсько-маргінальний», що характеризується підміною базових світоглядних понять. При аналізі масиву джерел їх було поділено на дві групи: до першої належать опубліковані документи – нормативно-правові акти, зокрема укази, рішення та резолюції, до другої відносяться періодичні видання – вісники та журнали, в т.ч. електронні, до другої – офіційні сайти організацій та проєктів. З метою абстрагування від власних політичних уподобань і отримання об'єктивних результатів методологія дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, послідовності, плюралізму та системності. У рамках даних принципів застосовувалися логічний, проблемно-хронологічний, аналітикосинтетичний та індуктивно-дедуктивний методи.

РОЗДІЛ 2

МАНПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОСІЇ В АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

2.1 Аналіз ідеологічної складової агресії РФ проти України

Характер війни в Україні походить з довготривалих політичних та ідеологічних процесів, які призвели до неї та продовжують чинити вплив на її хід. Російський уряд розпочав і підтримував війну, просуваючи цивілізаційний наратив т.з. «російського миру», який склався після розпаду СРСР. Як пише Марцин Складановський у статті «Критика західної ліберальної демократії Патріарха Московського і всієї Русі Кирила» [172, с.77–94], Російська Православна Церква визначила конфлікт між Росією та Заходом Світом як ціннісний конфлікт, в якому РФ захищає духовно обґрунтовану мораль від аморального західного секуляризму. Релігійне обґрунтування цієї ідеї цивілізаційного конфлікту нерозривно пов'язана з філософським тлумаченням. Так, в «Етносоціологічному та екзистенційному вимірах народництва Олександра Дугіна» [154, с.95–113] Майкл Міллерман характеризує хайдегерівську спробу Дугіна встановити цивілізаційні відмінності між окремими народами як основу антропологічної теорії людського існування. Микола-Клаус фон Крайтор в «Елементах нового російського націоналізму» [178, с. 61–64] зазначає, що Дугін вже на початку 1990-х працював над подібними ідеями, наприклад, коли він опрацював теорію Grossraum Карла Шмітта (ця концепція розглядає процес розвитку держав як прагнення набуття найбільшого територіального обсягу), для критики американського імперіалізму і виправдування євразійської регіональної гегемонії як протидії панування західного ліберального ладу.

Слід зауважити, що світоглядна модель «російського миру» фактично не мала альтернатив у політичному та науковому просторі Росії. Це було обумовлено поверненням до тоталітаризму, що в свою чергу призвело до популярності названих теорій, виключаючи інші погляди на російську ідентичність. Роберт Хорват у книзі «Путинський режим і спадщина

інакодумства» стверджує, що російські дисиденти намагалися відстоювати важливість громадянських прав, однак вони все більше й більше пригнічувалися через відновлення використання В. Путіним тоталітарних методів таємної поліції [144, с. 7–30]. Лев Гудков детально описав у статті «Росія – суспільство в перехідний період» [143, с.9–30] те, як піднесення популярності Путіна було засноване саме на націонал-популістській риториці, а не на артикуляції яких-то політичних програм. Прийшовши до влади, він поновив панування тоталітарних державних інститутів, які ніколи не втрачали свого впливу з радянських часів. Такий розвиток подій підтверджувався прогнозом Поля Пікконе в «Упертості сталінізму» стосовно труднощів заміни тоталітарних інститутів, які, на думку Гудкова, підтримувалися психологічними механізмами, створеними в радянські роки як адаптація до тривалого інституційного насильства [162, с. 100–103]. Таким чином, це добре пояснює підтримку російським суспільством агресії проти України завдяки підміні понять у вигляді просування ідей «російського миру».

Далі розглянемо більш детально, що являє собою конструкт т.з. «російського миру», які компоненти він включає, і як його характеризують різні дослідники та ідеологи, в т.ч. російські. Більшість дослідників сходяться у думці, що «російський світ» («русский мир») – новітня російська імперська геополітична доктрина епохи путінізму. Вона є ідеологічною основою історичного реваншу – військової агресії, метою якої було повернення Росії її «зон впливу» на територіях колишнього СРСР, тобто колоніальних країн і сателітів у Європі, Закавказзі та Середній Азії до 1917 р. [11]. Деякі оглядачі бачать у проекті «русский мир» повну симуляцію, ремейк чи компіляцію нацистського «Третього рейху», оскільки «РС» також є спробою створити русоцентричну утопію східно-слов'янської альтернативи «полюсу» європейської цивілізації. На перших етапах «РС» – це неоколоніальний шовіністичний проект або концепція, що визначається як спільний

«цивілізаційний простір», побудований на трьох стовпах: православ'ї, російській культурі та зокрема мові, погано прихованій деспотії (диктатурі), що в цілому проявляється як «розвиток спільної історичної пам'яті та суспільно-політичних поглядів».

Серед іншого «РС» став ідеологічною основою геополітичного утворення «євразійського союзу», тобто відновлення колишнього СРСР в нових умовах, найважливішою складовою якого мала стати лояльна проросійська Україна, що згодом стало Виправданням прямої військової агресії для «захисту Росії та російськомовного населення». Як, зазначає Фігурний Ю.С. у аналітичній статті, на підтримку «співвітчизників» і пропаганду шовінізму, фашизму та україноненависницьких ідей з бюджету РФ щороку виділяються десятки мільйонів доларів [101]. У цьому контексті доцільно процитувати В. Суркова, одного з ідеологів неоімперіалізму та «РС», помічника президента РФ: «Є і найромантичніша з важливих причин збереження національного суверенітету: росіяни, вже 500 років, з часу Івана III, є державотворчим народом. Ми – нація, яка звикла до державності. І на відміну від наших багатьох друзів по Радянському Союзу, і багатьох інших країн ми завжди були носіями національної ідеї. Ясно, що деякі країни, які оголошують своєю національною ідеєю вступ до Євросоюзу, дуже щасливі країни: їм багато думати не треба. У них все дуже просто. Москалі погані, вони в усьому винні, ми зараз побіжимо в Брюссель, і там все буде добре. Треба пам'ятати, що всі ці нації жодного дня у своїй історії не були суверенними, вони не мають досвіду державного існування. Тому цілком зрозуміло, що, коли в Москві не склалося або склалося не так, як хотілося, вони відразу ж, не замислюючись, біжать до іншого хазяїна. Це нормально. Були провінцією однієї країни, стануть провінцією іншої» [25].

Що стосується широкого громадсько-політичного дискурсу термін «русский мир» запровадив саме В. Путін, який, зокрема, у 2006-2007 рр. у

публічних виступах акцентував увагу на питаннях, пов'язаних із співвітчизниками, що проживають за кордоном, в сенсі їхньої культурної, мовної та цивілізаційної єдності [17, с.12–18]. Наприклад, 24 жовтня 2006 р. під час вітального слова до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників Путін заявив: «Цей день, безумовно, об'єднує не тільки багатонаціональний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий російський мір. Ми справді єдині, і жодні кордони та перепони не завадять цій єдності. У нас є тільки одна спільна мета – зробити цю єдність ще міцнішою» [14]. Пізніше, у червні 2007 р., згідно з указом президента Росії, було створено неурядовий центр для просування російської мови та культури. Засновниками фонду стали Міністерство закордонних справ і Міністерство освіти та науки РФ. Основні завдання даної організації були чітко і амбітно визначені: «Русский мир – це не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах ближнього і далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їхні нащадки. Це ще й іноземні громадяни, які говорять російською мовою, які вивчають або викладають її, всі ті, хто щиро цікавиться Росією, кого хвилює її майбутнє...Цілий ряд знакових подій уже формує цю ситуацію – об'єднання церков, перепоховання значущих фігур еміграції. «Русский мир» має бути не стільки спогадом про минуле, скільки діяльним, мобілізуючим початком побудови кращого майбутнього для великого народу, що живе в мирі з собою та рештою світу» [18, с.103–121].

Таким чином, сфера впливу «РС» поширюється не тільки на РФ і пострадянські країни, але і на весь світ, де проживають етнічні росіяни і т.з. російськомовні. Під егідою нібито культурного проекту Росія почала активно поширювати свій геополітичний, політичний, економічний і культурний вплив. З обранням Патріархом РПЦ Кирила ідеї «РС» набули так званого «священного» звучання. У програмі голови РПЦ III Асамблеї 3 листопада 2009 р., зокрема, було підкреслено: «Ядром російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусія. І святий преподобний Лаврентій Чернігівський висловив

цю ідею відомою фразою: Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь. Саме це розуміння «Русского мира» закладено в сучасній самоназві нашої Церкви.

Церква називається Російською не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Російська православна церква виконує пастирську місію серед народів, що приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину» [15].

Так, Україну й українців всупереч їхньому бажанню було залучено до ідеологічного концепту «РС» з усіма впливаючими звідси наслідками. Наприклад, початок «братньої» співпраці, поступове «м'яке» поглинання, довготривала асиміляція, і кінці кінців – остаточна ліквідація України й українців як суверенної держави і нації. Зауважимо, що під час виступу 3 листопада 2009 р. голова РПЦ визначив не лише тільки сутність «РС», а і його головні компоненти – православ'я, російська мова і культура та спільні уявлення про історичну пам'ять та суспільний розвиток. Саме вони стали підґрунтям для гібридного наступу на українську державність і незалежність, а згодом – для прямої військової агресії [101].

Враховуючи зазначені вище тези, доцільно детально розглянути головні російські історичні наративи і міфи, які також є частиною пропаганди і покликані були формувати ту саму «спільну історичну пам'ять».

2.1.1 «Україна – тінь Росії»

Російська історична пропаганда заснована на припущенні, що Україна апріорі не може бути незалежною державою, оскільки вона завжди була частиною «РС» в різних формах державності: Київська Русь, Московське царство, Російська імперія та СРСР. Деякі російські вчені заявляють, що галицькі українофіли впровадили назву «Україна» лише в 1899 р. [83]. Зокрема, кандидат історичних наук Федор Гайда у дисертації на тему «Власть и общественность в России в период кризиса Третьеиюньской системы: диалог

о пути политического развития (1910 – 1917 гг.)» стверджує, що назва «Україна» стала використовуватися в якості назви цілої держави навмисно в українській «околоисторической публицистике». Дослідник заявляє, що в російській мові відсутнє слово «країна», однак є слово «край», тому нібито поняття «оукраина» позначало частину території Росії, аж ніяк не самостійну державу. Всі інші версії досліджень автором відкидаються. [16, с.25-52].

Наступна, одна з найважливіших тез зазначеного наративу, полягає у тому, що саме Росія є наступницею Київської Русі. Вказується на те, що за часів Київської Русі Київ розташовувався на окраїні держави, оскільки географічним центром Русі були території між Москвою і Смоленськом. З цього випливає, що і значення Києва як державотворчого міста, і саме поняття «Київська Русь» є переоціненими і невірними. Крім того, пропаганда апелює до «масового переселення з півдня на північ», внаслідок чого населення з півночі держави, тобто сучасної території РФ, мало успадкувати ту політичну історію, що була на півдні [82]. Згідно з цим виходить, що нібито одна Росія може називатися спадкоємицею Київської Русі, на відміну від України та Білорусі.

З попередньої ж думки випливає і наступний горезвісний міф про «один народ». Відповідно до нього, землі усієї Русі були населені єдиним етносом, який мав спільні, культуру, мову та історію від початку IX ст., і який з давніх давен називався «руским» [43]. Варто звернути увагу на це ствердження, оскільки воно співвідноситься з тезою про «братні народи», і як суперечить міфу про «неіснування» українців як таких, оскільки якщо народи є братерськими, то це все ж таки не моноетнос, а два окремі народи.

Як вже згадувалося, велику роль у гібридній агресії та поглинанні України традиційно мала церква. Так, після отримання Православною церквою України Томосу про автокефалію, у російських ЗМІ почалася дезінформаційна кампанія про те, що Томос нібито наданий з порушеннями, а значить є нікчемним і ставить ПЦУ в підпорядкування Константинополю

[121]. Тут російська пропаганда наполягає на тому, що для України канонічною є тільки Українська православна церква, оскільки після відновлення Константинополем Київської митрополії у своєму складі, вона все одно була передана Московському патріархатові, що підтвердило його статус як патріарха всієї Русі. Зокрема, про це заявляв український академік з проросійською позицією Петро Толочко [75].

2.1.2 «Україна – штучний проєкт Заходу»

Продовжуючи тему того, що України не існувало як окремої держави, російською пропагандою висувається думка про те, її вигадали іноземці, зокрема поляки та австрійці, переслідуючи мету послаблення Росії. Так, певні російські автори стверджують, що «винахідцем» концепту «Україна» був поляк Ян Потоцький. Нібито саме він у праці «Історико-географічні фрагменти про Скитію, Сарматію та слов'ян» (1796 р.) «приписав» українцям окреме від росіян походження, а пізніше цю ідею розгорнув інший поляк – Тадеуш Чацький [165]. З іншого боку, російський суспільно-політичний діяч і публіцист А.Вассерман наголошує на тому, що Україна – це «проект АвстроУгорщини», створений з використанням «технології стравлювання руських з руськими, якою згодом скористалися і більшовики» [4]. Разом з цим у Рунеті поширена думка, що «флаг оказался флагом Нижней Австрии, а гимн – украденное у поляков “Ещё Польша не погибла”». Що стосується гербу, то «Герб Украины это всего-навсего простое тавро (или клеймо) ... и он не имеет никакого отношения к государственной символике и вообще к геральдике» [110].

З твердження про штучність української державності впливає також теза про штучність української мови. Так, одні ідеологи «РС» стверджують, що українська мова походить від російської, є її діалектом, суржиком, «сільським» варіантом, а інші натомість говорять, що українську вигадали

автрійці, поляки або євреї. Більше того, російська інформагенція «Рех» опублікувала статтю, де зазначається: «украинская «мова» – оружие гибридной войны». Коментуючи квоти на україномовний контент на радіо та телебаченні, автори статті зазначали, що таке нібито «штучне» насадження мови свідчить, що українська мова є гібридною технологією «програмування мізків» [123]. Серед іншого, росіяни часто посилаються на те, що сучасні території України, насправді не є українськими, а є «подарованими» або штучно приєднаними завдяки іншим державам. Наприклад, О. Дмитрієвській, російський історик та публіцист заявляв, що «Украина как государство возникло не на ничейных землях: её территория в разное время входила в состав Российской, Османской и Австро-Венгерской империй, а также Речи Посполитой и других государств» [9]. Очевидно, що метою подібних заяв є виправдання анексії Криму та прямого військового вторгнення на територію України. Далі більш детально зупинимось на подібних аргументах.

2.1.3 «Крим, і південний схід України завжди були Росією»

«Возвращение в родную гавань» – саме так російські ЗМІ називають анексію Криму [53]. Сама ж теза про Крим як територію, що завжди була у складі Росії – це один із засадничих наративів сучасної пропаганди РФ, коріння якого уходить аж у 1783 р., коли Російська імперія окупувала Кримське ханство. Під час виступу перед Федеральними зборами у грудні 2014 р. Путін у своїй промові заявив: «...для России Крым, древняя Корсунь, Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение. Так же, как Храмовая гора в Иерусалиме для тех, кто исповедует ислам или иудаизм» [77]. Враховуючи цю сакральну значущість півострова, наступним пропагандистським меседжем став аргумент про те, що після розпаду СРСР Росії треба було відстояти статус Криму і включити його до свого складу. Оскільки ж цього не було зроблено Єльциним, прийшов час виправити

помилку: повернути «исконно русскую землю» та, за словами гауляйтера Аксьонова, відновити занедбану інфраструктуру півостровам [131].

У випадку Донбасу і південної України, російською пропагандою було обрано прийом критики В.Леніна та Й. Сталіна, які нібито за незрозумілими причинами «подарували» Україні Донбас [44]. Путін неодноразово звинувачував більшовиків у тому, що вони включили в УРСР території, що «історично» були півднем Росії. Зокрема, його бентежило, що приєднання південно-східних областей сучасної України було зроблене не озираючись на етнічний склад населення: «границы определялись совершенно произвольно и далеко не всегда обоснованно. На Украину, например, Донбасс передали» [96]. Згідно до аргументів пропаганди, знаходження Донбасу в складі УРСР, а пізніше незалежної України, також є «великою історичною помилкою». Апелюється до того, що Донбас історично не мав відношення до України, а в складі УРСР опинився через амбітні та недалекоглядні рішення радянських діячів [96]. Таким чином, аналогічно із анексією Криму, відновленням історичної справедливості виправдовується військова агресія і утворення квазі-формувань, т.з. «ДНР» і «ЛНР».

Варто звернути увагу в даному контексті на факт, що поряд із концепцією «руського Донбасса» існувала також теза про т.з. українськість ОРДЛО, начебто існує дві України: одна – зі столицею в Києві, де при владі знаходяться «фашисти» і «бандерівці»; і друга – зі столицею в Донецьку, яка є законною, справедливою, духовною та головне – лояльною до Росії. Зараз можна стверджувати, що саме на цій «дуальності» багато в чому були засновані умови Росії по Мінським угодам від 2015 р., метою яких було «проштотувати» новостворену підконтрольну РФ «еліту» в політичний простір України.

2.1.4 «Українські націоналісти були фашистами. Сьогодні Україна забула про перемогу над нацизмом»

Твердження про те, що український націоналізм 1930-1940 рр. років та німецький нацизм не мають ніяких відмінностей – один з найсильніших російських пропагандистських тригерів, направлений на різні аудиторії. Так, у кремлівських ЗМІ наголошується, що ті люди, хто сьогодні ідентифікують себе в якості українських націоналістів, насправді є «духовними потомками воєнних преступників, фашистів и нацистов» [124]. Російська пропаганда активно поширює думку, що члени ОУН УПА «...были главными исполнителями в Львовских лагерях смерти, где убито сто двадцать тысяч евреев. Это они устраивали рейды по “партизанским деревням”, оставляя после себя лишь пепелища и трупы...» [5]. Як можна зрозуміти, акцент робиться на тому, що оунівці були поплічниками гітлерівців і нібито виконували «брудну роботу», іноді вражаючи жорстокістю навіть своїх «хазяїв». «Иногда немцы сами изумлялись зверствами своих шавок. Но держали – кто ещё с таким удовольствием будет делать такую мерзкую работу? Палач хорошему господину необходим как воздух», – ідеться в одній із статей на російській платформі «KONT», де автори публікують свій контент [5]. З цим же пов'язують і кінець співпраці нацистів і ОУН, оскільки перші розігнали ватажків українських націоналістів через їхню неконтрольованість, а також ув'язнили С. Бандеру в концтабір [38].

Наступним надважливим завданням Кремля в даному контексті є «анексія» перемоги над нацизмом та привласнення Росією статусу єдиного справжнього переможця у Другій світовій. Саме для цього використовується дискредитуючий меседж про те, ніби Україна обезцінює значення перемоги і нехтує нею. Т.з. «переписування» підручників історії, відмова від поняття «Великої Вітчизняної Війни», заборона комуністичної символіки та

георгіївської стрічки, святкування 8 травня як Дня пам'яті та примирення «як в усій Європі» – ці факти, як зазначають апологети російської пропаганди, «важная часть украинского каргокульта, позволяющая местным идеологам и всей националистической общественности считать себя Европой» [8]. Поряд з цим, приводиться теза про нібито страждаючу частину українців, які все одно хочуть носити георгіївську стрічку, але не можуть. «Людей, которые чтят Великую Победу, на Украине всячески запугивают, не дают им праздновать 9 мая, во время шествий «Бессмертного полка» националисты просто избивают «неудобных», а полиция задерживает всех, кто «посмел» надеть георгиевскую ленточку. Но люди все равно выходят на улицы 9 мая и поздравляют ветеранов» – пишуть в російських ЗМІ [122].

Отже, в даному підрозділі було розглянуто ідеологічні засади російської агресії проти України. Головною, системоутворюючою ідеологемою гібридної війни, звичайно, є концепт т.з. «РС», який виник після розпаду СРСР і поступово розвивався, «підживлюючись» російською пропагандою. Базується він на 3 компонентах: російській церкві, мові та культурі. Окрім «РС», важливими елементами ідеологічного ґрунту російсько-української війни є маніпулювання історичними фактами, створення власних міфів і наративів. Серед них: вигадки про штучність української державності та культури, «подаровані» території, які насправді належать іншим європейським країнам або Росії; демонізація українських націоналістів, перекручування та знецінення політики України щодо відзначання Дня пам'яті та примирення 8 травня тощо. В цілому можна зробити висновок, що описані вище елементи ідеології фактично є своєрідним прикриттям Росії для зовнішнього світу, оскільки насправді сучасна РФ сповідує неоімперіалізм, шовінізм та фашизм.

2.2 Дослідження інструментів гібридної та інформаційної війни РФ проти України

Розглянувши ідеологічний базис агресії РФ проти України, зосередимось тепер на інструментах, завдяки яким Росія реалізовує свою неоімперську стратегію. Оскільки гібридна війна ведеться фактично у всіх сферах одночасно (політична, військова, економічна, інформаційна, соціальна), то надамо характеристику кожному з цих вимірів війни.

2.2.1 Військово-політичний вимір

Як відомо, від початку війни в 2014 р. Росія застосувала проти України конвенційні військові засоби, котрі, безперечно, доповнювалися гібридними з метою ще більшого виснаження України та введення в оману світової спільноти. Так, навіть під час найбільш масштабних військових операцій проти України у 2014-2015 рр. російські війська не мали розпізнавальних знаків на формі і тому отримали назву «зелених чоловічків» [174]. Присутність військ РФ в Криму В. Путін визнав тільки після повного завершення окупації півострова [166].

Аналогічна тактика заперечення присутності власних військ застосовувалася росіянами і на сході України. Незважаючи на відправку сучасного озброєння і техніки на Донбас, Кремль вдавався до словесних ігор, стверджуючи, наприклад, що одіозні псковські десантники «заблукали» і опинилися в зоні бойових дій [157]. Іншим прикладом стало захоплення в Україні членів російського спецназу, коли Путін навів аргумент, що Росія «ніколи не говорила, що немає людей, які займаються вирішенням тих чи інших питань, у тому числі у військовій сфері» [168]. Щодо присутності їхньої зброї на окупованих територіях України, російські ЗМІ повідомляли, що, можливо, бойовики захопили її в українській армії або якимось чином придбали самостійно [68]. Крім цього, проявом гібридності є поява в Україні

найманців з так званої «групи Вагнера» – російського воєнізованого формування, яке брало участь у глобальних конфліктах, у тому числі в Сирії, а також, ймовірно, в Судані та Центральноафриканській Республіці [171].

Аналогічним чином, ігноруючи міжнародне розслідування, російські офіційні особи заперечують, що їхні війська збили пасажирський літак «Малайзійських авіаліній» над Україною у липні 2014 р. [51]. Одним з аргументів Росії є те, що Україна була зобов'язана закрити повітряний простір у зоні бойових дій. РФ також заблокувала зусилля зі створення міжнародного трибуналу та проігнорувала основні запити слідчих у Нідерландах, підриваючи та сповільнюючи розслідування.

Політична тактика є одним з найбільш значущих видів зброї в арсеналі гібридної війни. Найбільш очевидним прикладом її використання Росією в Україні є лобіювання лідерів партії «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ), які закликали до тісніших відносин між Україною та Росією [167].

Лідер «ОПЗЖ», один з найбагатших політиків України, статки якого оцінюються в 133 мільйони доларів США, Медведчук взяв на себе роль переговорника з підконтрольними Росії сепаратистами [183]. Цікавим є факт, що згідно з повідомленням телеканалу «Еспресо TV», саме канцлер Німеччини Ангела Меркель після попереднього прохання Путіна, звернулася до Порошенка з метою залучення Медведчука до переговорів. Так проросійський політик Медведчук виявився одним з ключових гравців у російськоукраїнських переговорах [183].

Слід зазначити, що основна політична мета підтримки «тліючого» конфлікту полягала у тому, щоб тримати українців у деморалізованому стані від постійної загрози ескалації агресії. Підтримуючи війну, Росія підживлювала розчарування та обурення, які, як очікувалося, громадяни поступово спрямують на власних політиків. Так розвивався наратив про те, що українська влада не зацікавлена у припиненні війни, можливо, наживається на ній або використовує її для антагонізму з проросійськими виборцями [65]. Все

це пояснює розвиток «опозиційних» рухів, які ще п'ять років тому здавалися або маргінальними, або навіть ворожими для України. Крім цього, президентські та парламентські вибори 2019 р. продемонстрували значну суспільну підтримку політиків, які наголошували на пошуку мирних рішень з Росією [155].

2.2.2 Економічний вимір

На думку Н.М. Марцінко, гібридна війна Росії проти України в економічному просторі триває від часів отримання незалежності нашою країною у 1991 р. Перший етап цієї війни (1991-2014 рр.) характеризувався використанням України в якості «сировинного додатка», що на фоні газових, торгових війн стало поштовхом до швидкого збагачення бізнес-структур РФ, які в свою чергу стали «донорами» для військово-промислового сектору агресора і заклали фінансовий фундамент для анексії Криму та окупації частини територій України [58]. Крім цього, станом на 2014 р. власниками кожного десятого з 200 найбільших українських власниками були російські бізнесмени. Прикладом може слугувати російська компанія «Лукойл», частину активів котрої було продано або передано новоствореним європейським компаніям, як-от AMIC Energy Holding GmbH [22, с. 143–185].

Враховуючи наведені факти, В. Горбулін стверджував, що російський капітал використовувався в якості важливого інструмента Москви у гібридній агресії.

Що стосується другого етапу економічної гібридної війни, то за оцінками Кабінету Міністрів України гібридна агресія, розпочата Росією у 2014 р. проти нашої держави, знищила 20% економічного потенціалу України (разом з орієнтовними доходами та валютними надходженнями) [130]. Її проявами стали подальше продовження «газових воєн», нарощування масштабів «товарних і транзитних воєн», а також втрата промисловості Криму та Донбасу.

Торгівля енергоносіями є основним компонентом економічної війни, тому значні зусилля були покладені Росією на «енергетичне ураження України» через газову блокаду, створення дефіциту антрацитового вугілля та електроенергії [117]. Методи «енергетичного шантажу» включали скасування знижок на газ для України та навіть повне припинення постачання енергоносіїв у червні 2014 р., а після відновлення – обмеження мінімальних обсягів експорту газу до ЄС з метою запобігання реверсу газу в Україну [117]. Крім цього, було здійснено диверсійні дії на основному транзитному маршруті Уренгой – Помари – Ужгород. В цілому Росія працювала над тим, щоб підірвати авторитет України як надійного країни-транзитера енергоносіїв до Центральної та Східної Європи. Саме для цього велика роль відводилася росіянами прискоренню будівництва газопроводу «Північний потік-2» до Німеччини, який мав пройти в обхід нашої держави та послабити важелі впливу України у відносинах з європейськими партнерами. Так, одним з елементів економічної гібридної війни також стало придбання європейських активів енергетичними компаніями з РФ і входження «Газпрому» в газові мережі ЄС [24].

Що стосується т.з. «торговельних воєн», вони проявлялися у вигляді офіційного ембарго на окремі товари: м'ясо, риба, молочні продукти, овочі, фрукти, ковбаси, горіхи. На практиці мита підвищилися також і на інші групи товарів – окрім сільськогосподарської продукції та харчової промисловості, туди ввійшла продукція хімічної промисловості, металургії та машинобудування [1]. У такий спосіб Росія хотіла вплинути на зовнішню торгівлю України, а саме на її обсяги, номенклатуру та географічну структуру (особливо на обсяги та структуру товарообігу з Росією). Внаслідок цього торгівля між Україною та РФ після 2014 р. впала на 75% і, за оцінками українських економістів, повернулася до рівня початку 2000-х рр. Всі ці проблеми сприяли тимчасовому падінню української економіки: ВВП впав зі

183 млрд дол. у 2013 р. до 91 млрд дол. у 2015 р., однак відновив свій максимум у 200 млрд дол. у 2021 р. [176].

Крім цього, РФ продовжувала також застосовувати і «транзитні війни», які знаходили відображення у перешкоджанні транзиту товарів з України до Киргизстану і Казахстану. Українські посадовці в межах боротьби із транзитними обмеженнями зверталися до СОТ та впроваджували «дзеркальні» заходи щодо транзиту російських товарів по території України. Разом з цим «Укрзалізниця» пропонувала альтернативні шляхи доставки товарів, наголошуючи на перспективах розвитку «Шовкового шляху» [103].

За ствердженням Я. Базилюка, одним з найсерйозніших за наслідками методів економічної гібридної війни стало методичне знищення економічнопромислового потенціалу захоплених територій, яке здійснювалося шляхом пошкодження та вивезення із окупованих районів майна фізичних і юридичних осіб (в т.ч. державного), демонтажу економічної інфраструктури, руйнації та розкрадання виробничих основних фондів. Все це призвело до знищення економіки окупованого Донбасу та загострення соціальноекономічних проблем регіону [130].

2.2.3 Інформаційний та соціальний вимір

Атаки на соціальну структуру та інформаційний простір України тісно пов'язані між собою. Мейсон Кларк з Інституту вивчення війни зазначає, що російські стратеги вважають інформаційні операції «найважливішою сферою військових операцій, як самостійним полем бою, так і засобом успішних кінетичних дій» [151, с.1–33]. Крім цього, Кларк також зауважує, що «російські військові розглядають новий взаємозв'язок між інформаційними та кінетичними операціями як вулицю з двостороннім рухом: кінетичні операції тепер за своєю суттю підпорядковані інформаційній кампанії гібридної війни;

жодна кінетична операція не може бути успішною, якщо вона не вкладена в загальну інформаційну кампанію і не підтримується нею» [151, с.1–33].

Цілком логічно, що така стратегія перетворюється на гібридну війну, в якій суспільство є такою ж мішенню, як і центральний уряд або військові. Залежно від обставин, Росія використовує інструменти, які здаються їй найбільш відповідними до мети та часу: різні фази російської гібридної війни характеризуються різними інструментами.

В Україні інформаційна війна в традиційних ЗМІ ведеться не стільки через російські комунікаційні мережі, які охоплюють лише 9% населення, скільки через місцеві канали [170]. Наприклад, телеканали «NewsOne», «112 Україна» та «Zik», які довгий час займали місце у сітці та були закриті лише в 2021 р., належали боїнгу Тарасу Козаку, колишньому народному депутату від «ОПЗЖ», якого називають близьким соратником згаданого раніше Медведчука [177]. Крім цього, Кремль також широко використовує тролів і ботів в українському сегменті соціальних мереж, як і в усьому світі. Велику роль тут відіграють зокрема «молодіжні» соцмережі, як-от «Instagram» та «Telegram», через які поширювалися російські наративи шляхом створення цілих екосистем, т.з. «сіток» каналів і сторінок.

Як зазначає політичний експерт О. Мінаков, протягом 2014-2016 рр. РФ Зосереджувалася здебільшого на конструктивному впливі (міфодизайні), на меті якого було поширення концептів «російського миру» й «Новоросії» [59]. Однак через слабу підтримку російськомовного населення України ця стратегія виявилася невдалою та була замінена на іншу. Так, тепер метою інформаційної стратегії Росії стало не стільки формування в українців доброзичливого ставлення до Росії, скільки сіяння недовіри та нестабільності всередині країни, делегітимізація влади, розбрат між народом і владою, між різними групами в суспільстві і політикумі. Прикладами можуть слугувати підтримка нападів на меншини з метою розпалювання міжетнічного насильства або звинувачення на адресу П. Порошенка в отриманні прибутку

від його кондитерської фабрики в російському місті Липецьк і активному поширенні цього інфоприводу, тоді як компанія тодішнього президента наполягала на тому, що прибуток від фабрики насправді йшов на сплату податків і благодійність в Україні [173, с.1–36].

В контексті аналізу інструментів маніпулятивних технологій медіа Росії в рамках сучасного етапу гібридної агресії (від 2014 р.), особливу увагу привертає аналітична доповідь «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії», у якій міститься перелік основних, ефективних інформаційно-маніпулятивних механізмів і методів [135, с.58–89]. Охарактеризуємо їх та наведемо конкретні приклади використання зазначених технологій під час окупації українських територій.

– *технологія інформаційної блокади*, використовувалася для створення інформаційного вакууму в 2014 р. в Криму і на Донбасі з метою безальтернативного подання фактів, інтерпретації подій, їх оцінки, формування суспільної думки тощо. Реалізація даної технології забезпечувалася шляхом припинення теле- та радіомовлення українських ЗМІ (захоплення телевишок, перешкоджання роботі журналістів тощо) і заміни їх на російські [63].

– *технологія переписування історії та підміни понять*, в рамках якої в ЗМІ використовувалися тези: «После развала СССР россияне не переставали считать Крым своим», «Развал СССР превратил фарс в трагедию: сотни тысяч русских жителей полуострова оказались оторваны от своей исторической родины», а замість слів «приєднання» чи «анексія» Криму, єдиним можливим було словосполучення «возвращение Крыма», «возвращение в родную гавань» тощо [53].

– *метод зворотного зв'язку*, який здебільшого був направлений саме на російську аудиторію і мав на меті створити ефект схвальної реакції суспільства на певні події. Прикладом слугують путінські «прямі лінії» у вигляді онлайн-

спілкування нібито з випадковими громадянами, які насправді є чітко спланованою виставою [36];

– *технологію псевдосоціологічних опитувань або голосувань.*

Найяскравіші приклади – висвітлення фейкових «референдумів» в Криму та ОРДЛО, за результатами яких нібито переважна більшість жителів підтримала «приєднання» півострова до РФ та створення «незалежної республіки» [114].

– *технологія психологічного шоку та сенсаційності.* Дана технологія систематично використовувалася під час боїв на Донбасі з метою створення різко негативного образу української армії та добровольчих батальйонів як в очах російських громадян, так і населення окупованих територій. Російські ЗМІ демонстрували відверті фейки з «насильницькими» діями «карателів» відносно місцевого населення. Майже легендарними фейками стали новини про «розіп'ятого хлопчика зі Слов'янська» або «п'ятихвилинки ненависті» для українських школярів [2, 64];

– *технологія навіювання («свідоцтва очевидців», «ефект присутності»),* що зазвичай поєднувала відеоряд зі змістом події та емоційне викладення диктором, кореспондентом. Також застосовувалася під час репортажів з окупованих територій у часи активних бойових дій або загострень на лінії фронту [37];

– *технологію анонімних авторитетів,* яка передбачала цитування експертних довідок, держслужбовців, таємних документів і т.д. без посилання на конкретне джерело повідомлення. Ця технологія була широко представлена у матеріалах із тезами на кшталт «Бывший сотрудник СБУ рассказал о концлагере в Мариупольском аэропорту», покликаних дискредитувати ЗСУ або спецслужби України [30];

– *технологія контрасту* використовувалася російськими журналістами для висвітлення «несхожості» Донбасу та Криму з рештою областей України. Особливо активно цей прийом застосовувався в контексті ставлення до Дня перемоги над нацизмом або впливу РПЦ [31].

Таким чином, в підрозділі було досліджено інструментарій російських маніпулятивних технологій у війні проти України. Як було зазначено, гібридна агресія є всеохоплюючою і впливала на всі сфери російсько-українських відносин. Так, в залежності від сфери, будь то економічна, військовополітична або інформаційна та суспільна, дії РФ мали свою специфіку. Наприклад, блокування розслідувань щодо збитого пасажирського літака малайзійських авіаліній, фінансування ПВК та сепаратистів на Донбасі, публічне переписування історії, введення ембарго на українські товари та шантаж енергетичною безпекою – все це є інструментами гібридної війни, невід’ємною частиною якої в свою чергу є інформаційна війна. Хоча «українське питання» завжди займало місце у російському інформаційному просторі, однак у 2013-2014 рр. пропаганда набрала обертів і стала надзвичайно агресивною. Найпоширенішими інструментами стали створення фейків, інформаційна блокада, підміна понять, висвітлення псевдосоціальних голосувань, псевдоекспертних оцінок тощо. Окремим, досить ефективним, інструментом інформаційної війни стала ціла низка проросійських ЗМІ на території України, які представляли нібито «опозиційний рух».

2.3 Виокремлення ролі та місця маніпулятивних технологій у російсько-українській війні

Аналізуючи інструментарій російської інформаційної агресії, постає питання, наскільки ефективними виявилися ці маніпулятивні технології, і які тенденції можна було спостерігати внаслідок їхньої дії. При цьому важливим є те, що в залежності від цільової аудиторії наративи і пропагандистські прийоми мали деякі відмінності. Отже, виділимо 3 основні напрямки російської пропаганди і дослідимо, як вона вплинула на перебіг російсько-української війни.

2.3.1 Громадяни України (в т.ч. ОРДЛО і Крим)

На жаль, вплив російських медіа на Україну мав місце до сьогоднішнього дня. Згідно з результатами соціологічних досліджень 2014-2015 рр. кожен п'ятий український глядач переглядав російські ЗМІ не менше декількох разів на місяць, хоча і сприйняття цих медіа погіршилось на 60% у порівнянні з довоєнними роками [57]. Крім цього, близько 22% громадян періодично переглядали українські та російські ЗМІ одразу, порівнюючи інформацію. Зауважимо, що ці матеріали Київський міжнародний інститут соціології опублікував у 2015 р. на фоні заборони частини російських медіа та не враховуючи думки населення ОРДЛО та Криму. Тим не менш, у 2017 р. результати опитувань КМІС були більш позитивними. Соціологи виявили, що переважна більшість опитаних, а саме 87,1% (2040 респондентів, що проживали у 110 населених пунктах на території, контрольованій українським урядом) отримували інформаційну про перебіг війни через українські загальнонаціональні телеканали, а 40% з них – із Інтернету, ще 20,6% респондентів отримували новини із соцмереж, найменша частка – з радіо, газет і журналів. Щодо російських ЗМІ, кожен 13-й українець іноді звертався до них, однак довіра до цих медіа становила всього лише 1,3% [42].

У 2021 р. за підтримки USAID було проведено соціологічне дослідження із загальною вибіркою у 4000 респондентів, в ході якого з'ясувалося, що 82% опитуваних не зверталися до жодного типу російських медіа (і цей % виріс порівняно з попереднім роком) [67]. Однак респонденти зауважили, що люди у їхньому оточенні цікавляться російськими ЗМІ частіше, ніж 2020 р. (їхня доля збільшилася до 35%). Основною метою споживання матеріалів цих медіа є можливість дізнатися, що в Росії говорять про Україну та як висвітлюють події, в т.ч. поза теми українсько-російських відносин. Незважаючи на використання російських медіа, рівень довіри українців до них є низьким.

В цьому контексті доцільно також виділити явище т.з. «псевдоліберальних» російських ЗМІ, наприклад «Медуза», «Телеканал

Дождь» або «Эхо Москвы», популярність яких серед частини українців зросла після 2014-2015 рр. за рахунок начебто «антипутінської» позиції. О. Довженко, член ГО «Детектор Медіа» в своїй статті «Російські ліберальні медіа? Ні, дякую» аналізував, як російські наративи просуваються під видом «опозиційності» [29]. В якості прикладів журналіст приводить наступні кейси. Назва подкасту «Из-за чего Россия и Украина снова поссорились? И кому это было нужно» видання «Медуза» очевидно покликаний просувати наративи про те, що, поперше, на Україні також лежить відповідальність за тодішній інцидент в Керченській протоці та війну в цілому, а по-друге «братські народи знов посварилися через великих політиків» [40]. Російська агенція «Радио свобода» у грудні 2018 р. опублікувала зворушливу історію Дмитра Волчека «о любви, победившей фашизм», де фігурували т.з. «нацисти», «неонацистські угруповання», які розгромили його виставку в київському Центрі візуальної культури. Хоча формулювання у статті пізніше були замінені, однак це не відміняє факту просування найгрубішого наративу російської пропаганди про присутність в Україні нацистів [55]. Причини того, що частина громадян України до останнього сприймали «ліберальні» російські ЗМІ в якості авторитетних джерел інформації, криються у довготривалому російському гібридному впливі та «зросійщеній» ментальності, що в свою чергу потребує глибокого опрацювання на суспільному та державному рівнях.

Наступним каналом реалізації російських маніпуляцій стали соціальні мережі, зокрема політичні Telegram-канали, популярні переважно серед молоді, у яких аналогічно із «опозиційними» телеканалами, поширювалися антиурядові висловлювання, висміювання тощо. Серед них такі: «Нетипичное Запорожье», «Легитимный», «Резидент», «Типичная Одесса», «Открытая Украина», «Женщина с косой», «Картель» і т.д. [161].

Окремо також варто виділити блогерів, т.з. «лідерів думок». З серпня по листопад 2020 р. українське онлайн видання «Правда» проаналізувало 334 канали, які поширювали ролики на соціальні та політичні теми. Так, серед

ТОП-8 політичних YouTube-блогерів України лише двоє мали чітку проукраїнську позицію – «VATA TV» та Андрій Луганський. Цікаво, що їхні перегляди відео зменшилися у 5 разів порівняно з аналогічним періодом, наприклад, блогера О. Семченка, висловлювання котрого є сумішшю російської пропаганди та критики української влади (переконливим доказом є його відео «Олександр Семченко про русофобів у новій Раді» за 2019 р., «Націоналісти вимагають вийти з Мінських угод, а Донбас починає наступ», за 2021 р.). [145]. В контексті впливу блогерів на громадську думку яскравим прикладом є особистість Анатолія Шарія, який через медійну діяльність успішно залучав велику кількість прихильників. Станом на середину 2021 р. його канал на YouTube мав 2,53 млн підписників, профіль у Facebook – 347 тис., Instagram – 288 тис., Twitter – 256 тис., Telegram-канал – 230 тис. Крім цього, він також має власне інтернет-видання «sharij.net» і створював власну політичну силу (т.з. «Партію Шарія») буквально за півтора місяці до позачергових парламентських виборів 2019 р., набравши 2,2 % голосів виборців і випередивши такі відомі на політичній арені партії, як ВО «Свобода», «Громадянська позиція», «Самопоміч». Лідером партії, а також головним редактором «sharij.net» є його дружина Ольга Шарій (також відома блогерка з аудиторією 387 000 підписників, яка за версією FOCUS.ua очолила рейтинг найвпливовіших жінок України у 2020 р.) [164, с. 16–22].

У своїх відеороликах та інтерв'ю, зокрема на таких каналах як «Россия 24», «Россия 1», «Звезда», блогер продукував наклепи на державну політику України та свідомо поширював маніпулятивну інформацію щодо урядових ініціатив та подій на сході країни. Так, «віртуальний блогер» повторював наратив російської пропаганди про те, що малайзійський «Боїнг» над Донецьком був збитий не Росією, а українським «Буком». Розслідування, проведене українським військовим порталом «mil.in.ua» з метою викриття шахрайства Шарія в конфлікті на Донбасі, показало, що він систематично спотворював інформацію на відео, наприклад, видаючи російську військову

техніку за українську. Крім того, в одній своїй дискримінаційній заяві Шарій назвав окремі етнічні групи, жителів заходу України «людьми другого сорту», «гібридами» та «онуками найманців-помічників» [136]. Незважаючи на таку відверто антиукраїнську риторичку, і блогери, подібні Шарію, і відповідні сторінки у соцмережах мали досить велику аудиторію, з чого можна зробити висновок, що російська пропаганда і досі впливала на свідомість частини українців, заважаючи консолідації суспільства на тлі війни.

З іншого боку, одним з наслідків застосування маніпулятивних технологій РФ стало створення внутрішньої підтримки вступу України до ЄС і НАТО. До захоплення Росією Криму та військових дій на сході України країна була розколота в питанні вступу до будь-якої з цих організацій. Однак озброєна агресія Росії настільки обурила українців, що, згідно з опитуванням, проведеним SOCIS і Центром Разумкова, станом на 2020 р., майже половина громадян підтримувала членство в НАТО, що є рекордним показником, і майже 60% виступали за вступ до ЄС [163].

Що стосується інформаційних спотворень, призначених для жителів ОРДЛО та Криму, то в певному сенсі вони «прирівнювалися» до росіян, оскільки було створено інформаційний вакуум, в якому подавалася інформація лише з російських ЗМІ. Протягом 8 років і особливо під час гарячих фаз бойових дій у російських та місцевих «республіканських» джерелах поширювалися матеріали про «українофашистів», «націоналістичні батальйони», «бандерівців», «карателів» з метою налаштування місцевого населення проти України та вилучення їх з українського суспільнополітичного та культурного контексту.

2.3.2 Міжнародна спільнота (зокрема Європа та США)

За сприяння Центру Разумкова, починаючи з 2014 р., було проведено ряд експертних опитувань, які дали змогу визначити позиції фахівців щодо

інструментів і форм гібридної агресії Росії проти інших країн та оцінити, як використані маніпулятивні технології вплинули на перебіг російськоукраїнської війни. Протягом всіх років з початку озброєної агресії для Росії особливо гостро постало питання дезінтеграції, послаблення партнерства та «перебудови» євроатлантичної спільноти, для чого і веде масовану і скоординовану інформаційну кампанію.

По-перше, РФ послідовно реалізує інформаційну експансію в медійному та політичному просторі Європи шляхом формування проросійського лобі у європейському внутрішньо-політичному середовищі, втручання у виборчі процеси, здійснення розвідувальних і шпигунських акцій. Зокрема, експерт Мітчелл Е. Оренстейн, зазначав, що викриваючи «фашизм» в Україні, Путін фінансує європейських неонацистів або «ультраправих» [98]. Оренстейн пояснює парадокс тим, що мотиви Путіна і в Україні, і в Європі є не тільки ідеологічними. «В Україні Путін просто хоче захопити територію, яку вважає своєю законною власністю. У ЄС він сподівається, що, надаючи підтримку маргінальним партіям, дестабілізує своїх супротивників і приведе до влади в Брюсселі політиків, які будуть зосереджені на демонтажі, а не на розширенні ЄС», – ідеться в статті [98].

Автор наводить приклади: «В Угорщині Путін взяв під своє крило партію "За кращу Угорщину" (вона ж – "Йоббік")". Її прихильники вбираються у форму на кшталт нацистської, вивергають антисемітську риторіку і висловлюють занепокоєння ізраїльською "колонізацією" Угорщини... Власне, ходять міцні чутки, що ентузіазм "Йоббік" оплачується російськими рублями. Партія також неодноразово критикувала "євроатлантичні зв'язки" Угорщини та ЄС. А нещодавно назвала референдум у Криму "зразковим": слово небезпечне, оскільки великі громади угорців проживають у Румунії та Словаччині».

«Міцніють зв'язки Кремля і з ультраправим "Національним фронтом" у Франції», – стверджує Оренстейн. «"Національний фронт" на чолі з Марін ле

Пен хоче замінити ЄС і НАТО пан-європейським партнерством незалежних держав, яке, до речі, включає Росію, а провідною силою в ньому має бути тристоронній альянс Парижа, Берліна і Москви», – йдеться в дописі. Далі автор також наводить приклади ультраправих партій з Греції та Болгарії (болгарська партія «Атака», до речі, закликала визнати результати кримського референдуму і накласти вето на санкції ЄС щодо Росії), які по суті не приховували своїх зв'язків з Кремлем. Враховуючи зазначені факти, Орнестейн наприкінці порадив європейським лідерам розслідувати, з яких зовнішніх джерел фінансуються ультраправі партії та переглянути, наприклад, політику жорсткої економії в ЄС [98].

Іншим надважливим компонентом інформаційного гібридного впливу РФ на країни Європи та Америки є створення та розвиток мереж проросійських ЗМІ, які частіше за все ретельно приховують свій зв'язок з Москвою. В контексті російсько-української війни мета їхньої діяльності полягає у створенні негативного образу України, а також легітимізація та виправдування власної агресії в очах іноземної аудиторії. Далі зосередимось на найвпливовіших з них, дані по яким наведені у звіті Держдепартаменту США [141, с.1–77].

1. *Фонд стратегічної культури* – інтернет-журнал, зареєстрований в Росії, який керується російською Службою зовнішньої розвідки Росії (СЗР) і тісно пов'язаний з МЗС РФ [141, с.12]. Однією з основних тактик видання є публікація західних маргінальних мислителів і прихильників теорій змови, надаючи їм платформу та намагаючись при цьому затушувати російське походження журналу. Ця тактика допомагає виданню виглядати органічним голосом в рамках своєї цільової аудиторії, яка складається із громадян західних країн.
2. *Global Research* – це канадський веб-сайт, який глибоко втягнувся в обширну екосистему дезінформації і пропаганди РФ. Великий список маргінальних авторів і прихильників теорій змови, що

публікуються в цьому виданні, слугує кадровим резервом для російських, а також китайських веб-сайтів. Аналогічно до попереднього журналу, його публікації забезпечують ілюзію «голосу» західної спільноти.

3. *Geopolitica.ru* слугує платформою російським ультранационалістам для поширення дезінформації і пропаганди, націленої на західну та іншу аудиторію. Натхненний євразійською ідеологією російського євразійського імперіаліста О.Дугіна, *Geopolitica.ru* позиціонує себе втягнутою у вічну інформаційну війну проти західних ідеалів демократії та лібералізму. Співпраця сайту з іншими ЗМІ, що належать російській пропагандистській екосистемі, розширює охоплення її меседжів, які спрямовані на дестабілізацію та послаблення західних інституцій.
4. Крім названих вище видань, можна також виділити, наприклад, телеканал «Russia Today», мовлення якого різними мовами тривало у світі довгий час і який напряду фінансувався російським урядом, хоча це заперечувалося.

2.3.3 «Внутрішній ринок» – громадяни РФ

Як зазначає Катерина Щоткіна, внутрішня російська інформаційна політика з її маніпулятивними технологіями – це засіб об'єднання та стабілізації всіх регіонів, більшість яких не мають між собою нічого спільного, окрім медіапростору та загальних неоімперських наративів, як-от «російський мир», «протистояння загрози НАТО» тощо [132]. Анексія Криму принесла Кремлю значну внутрішньополітичну вигоду у вигляді високої суспільної підтримки В.Путіна протягом декількох років, що, по-перше, пояснювалося ідеологічною забарвленістю (повернення «істинно руської території»), а по-друге, геостратегічним здобутком (зміна балансу сил у Чорноморському

регіоні на користь РФ). З цього випливає, що агресивна поведінка Росії стала фактором консолідації суспільства та укріплення вертикалі влади. Лауреатка Нобелівської премії з Німеччини, Герта Мюллер зазначала: «Путін веде антифашистську пропаганду, але його цінності характерні для крайніх правих. Він усюди бачить ворогів, тому що кожен диктатор потребує ворогів, щоб мати змогу виправдовувати порушення прав людини» [62]. Продовжуючи тему, А.Чернов порівнює сучасні імперські міфи Росії з реваншизмом Німеччини, що виник після Першої світової війни як засіб відновлення «справедливості» та реалізації надісторичної місії «обраним» народом. За думкою дослідника, саме Путін – це плід колективного «несвідомого» Росії, носій та втілювач у реальність всіх міфологем [129]. Враховуючи вищесказане, цілком логічно є фактична відсутність політичної опозиції або руху спротиву путінському режиму в Росії. Суспільство, яке протягом багатьох століть існувало в імперії (в Російській імперії, а пізніше в СРСР) та вигодувалося експансіоністськими наративами не здатне налаштуватися на демократичний лад без проведення відповідної політики. А.Чернов та А.Кравченко зходяться у думці, що влада і народ РФ – це частки єдиного організму, які «підживлюють» одна одну і заважають при цьому розвитку та одужанню всього «організму», тобто держави [129].

Отже, інформаційні маніпуляції, розраховані на внутрішню аудиторію, не є вирішальним фактором у перебігу російсько-української війни, оскільки, хоча і зменшують шанси на виникнення спротиву агресивній зовнішній політиці РФ, але розраховані, перш за все, на зміцнення влади Путіна та підвищення лояльності до керівництва країни в цілому. Так, недоцільно детально розглядати вплив маніпулятивних технологій на громадян Росії, оскільки вони як явища знаходяться у взаємозалежності та є складовими частинами гібридної агресії проти України.

Таким чином, даний розділ було присвячено природі виникнення російських маніпулятивних технологій, механізмам їхньої реалізації та впливу

на хід російсько-української війни. Було досліджено, що ідеологічною базою інформаційних маніпуляцій є концепт «російського світу», який в свою чергу тісно пов'язаний з історичними міфами та наративами, створеними російською пропагандою і покликаними нівелювати українську державність і культуру. При цьому важливим є те, що пропагуючи т.з. «РС», Росія насправді проводить неімперську шовіністичну політику стосовно сусідніх держав, в т.ч. України. Що стосується інструментів антиукраїнської гібридної війни, то РФ використовує широкий перелік з різних сфер, до них відносяться економічні санкції та ембарго, фінансування незаконних збройних формувань, блокування міжнародних розслідувань і т.д. В інформаційному вимірі серед інструментів можна виділити лобіювання мережі проросійських ЗМІ на території України, створення фейків, інформаційну блокаду окупованих територій, підміна понять тощо. Для виокремлення ролі та місця маніпулятивних технологій в російсько-українській війні було проаналізовано, що інформаційний вплив здійснюється за трьома основними напрямками: громадяни України, міжнародна спільнота та громадяни РФ. Так, найбільший вплив російська пропаганда справила саме на українців, приховано і часто успішно поширюючи російські наративи з метою розколу суспільства. У випадку міжнародної спільноти, зокрема країн Європи та Америки, маніпуляції були направлені на деконсолідацію євроатлантичної спільноти і поширення тези про те, що Україна традиційно повинна знаходитись у сфері геополітичного впливу Росії. В якості результатів можна навести такі: несиметрична реакція на російську агресію, нав'язування мирних переговорів і заморожування конфлікту. Що стосується впливу на російську аудиторію, то маніпулятивні технології на деякий час забезпечили підвищення рейтингу В. Путіна, посилення інститутів влади в цілому, і тим самим остаточно унеможливили боротьбу з режимом всередині РФ.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЙСЬКИМ МАНПУЛЯТИВНИМ ТЕХНОЛОГІЯМ

3.1 Створення нових історичних конструктів як засіб деміфологізації історичної спадщини РФ

Однією з найважливіших проблем для вітчизняної історіографії в контексті російсько-української війни є самоочищення від фальсифікацій, міфів та різноманітних історичних спотворень, відтворення і розповсюдження правдивої історії. Звичайно, українське населення піддавалося ідеологічним інсинуаціям, упередженням і хибним оцінкам протягом декількох століть за часів імперських і тоталітарних режимів. Як зазначалося у пункті 2.1, антиукраїнські міфи націлені на привласнення нашої історії, ключових її постатей і одночасно на впровадження та популяризацію міфологізованих російських героїв під маскою «спільної історії» та «єдиного народу», замовчування або реабілітацію імен злочинців, причетних до вбивств, геноциду, репресій українського народу, компрометацію справжніх героїв.

Автори монографії «Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія» зазначають, що конфронтація зумовлює дотримання принципів спростування хибних позицій, історизму, антропологізму, генераційного, цивілізаційного підходів, використання методів компаративістики та історіографічної критики, що буде сприяти розвіюванню фальсифікацій, деколонізації та декомунізації історичної науки та суспільної свідомості [107, с. 71–72]. Саме тому сьогодні надважливим завданням для української нацбезпеки є розробка власних історичних конструктів, які слугуватимуть засобом деміфологізації історичної спадщини РФ і подолання комплексу меншовартості.

Враховуючи зазначені вище тези, доцільно згадати висвітлені раніше у пункті 2.1 російські міфологеми і запропонувати *власні історичні конструкти*, що забезпечать деміфологізацію ідеологічної складової агресії РФ.

3.1.1 Україна – самостійна держава з багатостолітньою історією, спадкоємиця Київської Русі

1187 рік – дата першої згадки нашої держави у Київському літописі у складі Іпатіївського літописного склепіння XIV ст., в ній йшлося про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, за яким «Україна много постана» [52, с.105]. У Пересопницькому Євангелії йдеться про т.з. «іудейські краї». Київ згадується як центр Русі, що став основою восьми слов'янських об'єднаних племінних союзів: полян, древлян, сіверян, дреговичів, радимичів, в'ятичів, кривичів [74, с.1–308], загальне зібрання яких згодом почали називати русинами. Далі у Євангелії йдеться про колонії, що платили русинам данину, зокрема литовські та фіно-угорські племена, які проживали на територіях сучасної РФ. Оскільки ж Русь на той час існувала уже два століття, то під її впливом фіно-угри «обрусинилися», і саме це дало підстави росіянам у різні часи видавати себе за слов'ян.

Карл Маркс у своїй роботі «Викриття дипломатичної історії XVIII ст.» зосереджується на цій темі та дає таку характеристику історії Росії: «Росія, яка не має жодного відношення до Русі і отримала свою назву в кращому випадку в XVIII ст., проте – нахабно претендує на історичну спадщину Русі, створеної на 800 років раніше. Однак Московська історія пришта до історії Русі білими нитками та повністю сфальсифікована» [150, с.1–228]. За словами німецького філософа московський етнос виник в кінці XII ст. саме з фіно-угорських племен. Пізніше у XV ст. на уламках Золотої Орди з'явилася і сама Московська держава, політика якої до цього моменту була повністю підпорядкована політиці Орди, а владу московський князь приймав саме від татарського хана.

В офіційних документах до 1721 р. офіційно вживалася тільки назва «Москва» або «Московська держава», ні про яке успадкування Русі не було жодних згадок. Згідно з указом Петра I від 1721 р., Московське царство привласнив не тільки землі Русі, а й історію та назву, назвавши себе Росією [13, с.322–594]. Так міф став успішним – Росію-Московію почали називати

істинною Руссю, а московитів великоросами, таким чином русини-українці раптом стали «малоросами».

Для підтвердження зазначених вище історичних фактів, варто також звернутися до карт того часу. Французький військовий інженер та картограф Гійом Левассер де Боплан в 1639 р. склав рукописну карту «Tabula Geographica Ukrainica» («Українська географічна карта») [181]. На ній єдиною територією, поміченою назвою «Russia», була сучасна Галичина. «Russia». «Руссія» – це латинська назва, яка застосовується Бопланом до Галичини, а не сучасної Росії, яку в свою чергу інженер називає «Московія». Отже, спираючись на ці історичні джерела можна стверджувати, що сучасна Росія і стара Русь – це два полярні поняття.

Що стосується цивілізаційного фактору, то навряд чи також можна вважати Московію повноцінною цивілізацією до часів правління Петра I. Конструкція території сучасної України почалася за часів козацтва з відповідним адміністративним устроєм, в той час як жителі Московії не мали ніякого уявлення про свої кордони розмовляли різними слов'янськими діалектами, а через бідність літератури неможна було говорити ні про яку літературну мову. Як зазначає К.Галушко, населення об'єднувало одне тільки православ'я, але цього мало для винесення Московської держави на один щабель з тогочасною Україною [20, с. 1–32].

3.1.2 Українці – самостійна нація з окремою культурою та мовою

Деміфологізацію одного з найрозповсюджених наративів про «три братні народи» проводять вітчизняні історики у аналітичному збірнику «Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна», посилаючись в тому числі і на К.Маркса, і на Й.Гоманна [25, 1–99]. Так, у X ст. русини, прашури

сучасних українців, вже сформувалися як окремий етнос. Племена, що займають територію сучасної Білорусі (дреговичі, кривичі, радимичі) змішались із балтами, які на цій території оселилися раніше за них, і стали пращурами білоруського народу. У той же час Київ, як і будь-яка метрополія, впливав на завойовані народи, зокрема на фіно-угорський етнос, таким чином слов'янські переселенці на Залісся природньо перемішалися із фінськими племенами, утворивши наймолодший східнослов'янський етнос – московитів, майбутніх росіян.

Відносно твердження про штучність української мови сучасне мовознавство заперечує, що неможливо було б одномоментно винайти мову, якою спілкуються близько 35 млн переважно неписьменних селян на початку ХХ ст. Moser M. стверджував, що еволюція української мови була безперервною від часів розпаду слов'янської мовної єдності V–VI ст., спочатку шляхом виникнення протоукраїнських діалектів, а згодом через проходження декількох стадій розвитку аж до появи сучасної літературної мови [156, с. 25–381]. Так, населення сучасної України використовувало книжкову (нерозмовну) староукраїнську мову, наближену до церковнослов'янської аж до поглинання Російською імперією. Пізніше в результаті поширення загальноімперської ділової мови, українська книжкова вмирає і залишається тільки розмовна, однак знов набирає друкованої літературної форми у 1798 р. у творі «Енеїда» Котляревського. Отже, непоширення української мови в деяких сферах обумовлено виключно офіційними заборонами її використання, зокрема в освіті та галузі прикладних знань (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.) [45, 108].

Стосовно наративу російської пропаганди про те, що українська мова є «ополяченим и искалеченным русским языком» можна зазначити, що усі без винятку мови неминуче зазнають зовнішніх впливів. Для української мови характерними протягом X–XII ст. були впливи болгаризмів, у XVI–XVII ст. у мову увійшло чимало полонізмів, у XVIII–XIX ст. – русизмів, у XX–XXI ст. –

англіцизмів. При цьому Moser M. зазначав, що українська цілком могла б стала саме західнослов'янською мовою і через запозичення є ближчою до чеської чи польської, аніж до білоруської чи російської [156].

3.1.3 Україна – моноетнічна демократична держава з унітарним устроєм

Наратив про те, що території Криму, Донбасу і південного сходу України споконвічно належали Росії, послідовно зруйновує Сергій Громенко. Дослідник наголошує на тому, що, по-перше, на території Криму з давніх часів проживало багато кочових племен, греків та татар, і ані Крим загалом, ані жодна його частина окремо не входила до складу Русі, тому акцентувати увагу на тезі про «споконвічне володіння» півостровом безглуздо [25, с.51–61]. Лише навесні 1783 р. відбулися ліквідація Кримського ханства та анексія Петербургом його території, після чого Крим пробув у складі Російської імперії повних 134 роки – до весни 1917-го.

Що стосується Донбасу, то через планомірне зросійщення населення імперським керівництвом, цей регіон не мав сталої національної ідентичності. Це було також пов'язано і з концентрацією на економічних показниках більше, ніж на культурному розвитку, важкими умовами праці, бандитизмом. Тим не менш, створена в добу Української Народної Республіки українська державність була збережена в радянській формі саме за національною ознакою, що в свою чергу визначалася за мовою, яка відповідно була поширена на більшій частині Донбасу. У 1920 р. через економічні чинники більшовики об'єднали увесь Донецький вугільний басейн у складі радянської України. Однак у жовтні 1925 р. Шахтинський округ Донбасу, заселений переважно росіянами, і Таганрозький округ, де більшість становили українці, було передано до складу Росії [25, с.51–61]. Враховуючи ці факти, можна зробити висновок, що, якщо якась «історична помилка» і мала місце, то

полягала у передачі заселеної переважно українцями Таганрожчини до складу РФ.

Перебування у складі СРСР, керівники якого прагнули перетворити Донбас на «плавильний котел» для творення «радянського народу» та вживали жорстких репресивних заходів проти українського руху, дійсно послабив українську ідентичність сучасній Донецької та Луганської областей, однак навіть після всіх радянських асиміляційних заходів абсолютна більшість населення даних територій за переписом 1989 р. визнали себе українцями [113].

3.1.4 Україна – держава з демократичними цінностями, яка в різні часи боролася проти тоталітарних режимів

Тезі про те, що «Україна забула про перемогу над нацизмом» суперечать норми, що прямо закріплені в українському законодавстві. Відповідно до Закону України «Про увічнення Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр», 9 травня є державним святом [35, с. 315–319]. Крім того, з метою вшанування всіх жертв Другої світової в Україні також відзначають 8 травня як День пам'яті та примирення, що відповідає європейській практиці та культурі покаяння. Описаний закон було ухвалено Верховною Радою 9 квітня 2015 р. в межах декомунізаційного пакету [84]. Слід зауважити, що для України, як і для інших європейських держав, війна почалася 1939 р., а не 1941, з вводу радянських військ в Західну Україну, Західну Білорусь і Балтійські країни.

Всупереч наративу про недостатнє шанування боротьби з нацизмом говорить і статистика нагород, і число українців-героїв СРСР. За підрахунком «Енциклопедії сучасної України» звання Героя Радянського Союзу з 1939 по 1959 рр. удостоєно 12172 солдат, політичних діячів, визначних осіб, серед яких 2319 українців [303, с. 154]. За різними оцінками, людські втрати України в

Другій світовій війні становлять від 5 до 14 млн осіб. За останніми підрахунками, зробленими українськими істориками та демографами, за час війни населення УРСР зменшилося з 42,4 млн (станом на червень 1941 р.) до 32 млн осіб (травень 1945 р.). Отже, Україна втратила 10,4 млн осіб, з них від 2,8 до 3,3 млн – солдати радянської армії. Також до Німеччини з території України примусово було вивезено близько 2,4 млн осіб.

Іншою стороною боротьби з тоталітаризмом є діяльність українських націоналістів, які в певний період протидіяли сталінському та гітлерівському режимам одночасно, і які традиційно зображуються російською пропагандою як «поплічники фашистів». Польський письменник О. Ватт у книзі «Моє ХХ століття» писав, що на початку 1939 р. у людей залишилося дві опції на вибір: фашизм або комунізм [180, с. 114]. Це пояснює те, що протягом певного часу (наприкінці 30-х рр. ХХ ст.) ОУН симпатизувала нацистам з метою співпрацювання з ними і подальшого відновлення української державності. Тут слід зауважити, що на той момент ще не було скоєно злочинів Голокосту, а «лідером» з репресій та масових вбивств українців був СРСР.

Так, від самого початку німці не вважали українських націоналістів потенційними партнерами (хоча і надавали фінансову і матеріальну допомогу) та пропонували співпрацю виключно на індивідуальній основі, а не на інституційній, що було обумовлено несприйняттям ОУН як цільної організації [137, с.225–227]. Проголошення «Акту відродження Української держави» у Львові 30 червня 1941 р. фактично було спробою створення самостійної держави на території, вже підпорядкованій німецьким військам, що викликало обурення Гітлера [49, с. 283]. В результаті на початку липня було заарештовано лідерів ОУН(б), в тому числі С. Бандеру, від якого німецьке керівництво зажадало скасування «Акту відродження». Не дійшовши згоди, 15 вересня Бандеру було відправлено в гестапівську в'язницю, а на початку 1942 р. – в концтабір Заксенгаузен, де він утримувався до осені 1944 р. [71].

Боротьба УПА (об'єднання розрізаних збройних груп націоналістів під керівництвом ОУН(б)) проти німецьких окупантів активно тривала з жовтня 1942 р., коли гітлерівська армія разом із союзниками та військовою адміністрацією вперше зіткнулися з організованими українськими військовими частинами, що діяли переважно на Волині. Так, відразу після створення УПА відбулося кілька ударів проти німецьких окупантів, а період весни-літа 1943 р. став періодом найзапекліших боїв між УПА та німцями на Волині (основний період «Антинімецького фронту»). УПА займала окремі населені пункти Західної України, створювала там власний уряд (наприклад, «Корківську республіку»), тримала оборону, намагалася боротися проти економічної діяльності Третього Рейху [69, с.163–164].

Окремо в даному контексті слід згадати, що Україна проводить послідовну політику історичної пам'яті. Наразі в Україні існує «Комітет «Бабин Яр», який опікується збереженням пам'яті про цю трагедію [46]. Крім цього, з 2000 р. працює Український інститут вивчення Голокосту «Відродження» на чолі з Ігорем Щупаком, а у 2002 р. було створено Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ), де головує Анатолій Подольський [125, 126].

Підводячи підсумки, ще раз підкреслимо, що засобом протистояння російським маніпулятивних технологіям є деміфологізація історичних наративів Росії і створення натомість власних історичних конструктів, заснованих на достовірних джерелах. Їхня сутність зводиться до наступних тез: Україна – єдина правонаступниця Русі, нині моноетнічна унітарна держава, а українці – окрема нація, пращури давніх східних слов'ян, що населяли території Русі; українська мова та культура – самостійні виміри цивілізаційного розвитку нашої держави; Україна – держава, що поділяє та глибоко цінує європейські демократичні цінності і яка в різні періоди своєї історії боролася проти диктатури та тоталітаризму. Отже, вказані гасла в перспективі повинні стати базою для укріплення бренду України на

міжнародній арені, що в свою чергу ставить завдання з реалізації певних реформ інформаційної та історичної політики, розробки стратегії контрпропаганди і т.д.

3.2 Контрпропаганда як засіб домінування в інформаційному просторі

Як було зазначено у попередніх пунктах, з початком агресії в 2014 р. було розпочато розпочався і новий етап інформаційної війни, якою було охоплено різні цільові аудиторії та країни; все це набуло надважливого значення для національної безпеки країни і поставило завдання з протидії російській пропаганді та розробки відповідних механізмів [21, с.83–86]. Протидія пропаганді є надзвичайно важливою складовою, як і зовнішньої так і внутрішньої політики України. Згідно з положеннями Конституції України, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Також, відповідно до статуту ООН кримінальне законодавство практично кожної країни забороняє військову агресивну пропаганду. Тому, згідно зі Законодавством України та міжнародним правом пропаганда війни є забороненою. [47].

Ефективним інструментом протидії пропаганди, як інструменту впливу на свідомість суспільства є контрпропаганда. Контрпропаганда – це форма комунікації, що використовується для протидії пропаганді та має на меті вплинути на дії чи погляди цільової аудиторії. Герберт Ромерштайн зазначає,

що в той час коли на практиці пропаганда є передачею контрольованого повідомлення певній аудиторії, контрпропаганду використовують для передачі інформації, яке описує пропаганду як брехливу та навчає цільову аудиторію думати чи діяти таким чином, щоб протистояти впливу маніпуляцій [146, с.113–125].

З іншого боку, Д. Павлов визначає контрпропаганду як складову частину пропагандисткою діяльності та є системою заходів спрямованих, в першу чергу, на нейтралізацію та викриття пропаганди з метою нівелювання наслідків, котрі може завдати та завдяки сукупності певних засобів, прийомів, методів. У своїй роботі «Специфіка здійснення контрпропагандистських технологій» він зазначає, що найпростішим способом анулювання невігідних ворожих повідомлень є прийом компенсації. Повідомлення про успіх ворога повинні бути врівноважені одночасним успіхом на нашому боці. Звісно, негативні повідомлення можна нівелювати просто заперечивши їх, проте тільки така аргументація чи оборона апріорі не може бути ефективна, якщо тривожні настрої серед населення, цільової групи вже поширилися. Автор також наголошує, що попри дефініцію поняття «контрпропаганда», розглядати його лише у вузькому сенсі як контрдії або реакцію на дії вчинені конкурентами є не продуктивним для аналізу та розуміння явища [72, с.46–52].

Отже, контрпропаганда, як і пропаганда, є зброєю інформаційних війн, протиборства сторін, «яке виникає через конфлікт інтересів і здійснюється шляхом навмисного впливу на свідомість супротивника (народу, колективу або окремої особи) для його когнітивного придушення і / або підпорядкування, а також за допомогою використання заходів інформаційно-психологічного захисту від такого впливу». Головними принципами контрпропаганди є наступальність і послідовність. [27, с.46–51] Контрпропаганда містить кілька методів, які забезпечують ефективність протидії маніпуляціям та здатні

впливати на цільову аудиторію. Нижче послідовно охарактеризуємо кожен з них.

Перший – дослідження та аналіз, який полягає у тому, що для протистояння пропаганді потрібно усвідомити ряд факторів: якою є цільова аудиторія, зрозуміти істинну сутність меседжу та цілей, що переслідуються. За допомогою всебічного експертного аналізу необхідно належним чином опрацювати наративи ворожої пропаганди. Завдяки такому моніторингу дослідники можуть ідентифікувати, систематизувати та класифікувати усі типи пропаганди задля створення ефективного плану дій контрпропаганди [179, с.181–196].

Другий – розкриття справжнього походження пропаганди. Відповідно до джерела пропаганди останню класифікують на 3 типи – біла, котра розкриває своє походження, та характеризується, як відкрита; сіра, котра не розкриває джерело; та чорна, у котрій зазначається невірне джерело, тобто відбувається маскування. Останні два типи частково чи повністю приховують джерело інформації, через те, що створення образу автора, як надійного та такого, що викликає довіру для цільової аудиторії, дозволяє краще маніпулювати свідомістю та світосприйняттям суспільства. При цьому справжнє джерело повідомлення маскується так, аби аудиторія вважала його неупередженим та авторитетним. Прикладами можуть слугувати ті самі «опозиційні» українські та російські ЗМІ на кшталт «NewsOne», «112 Україна», «Meduza» тощо. Саме тому розкриття справжнього походження пропаганди є важливим чинником, оскільки може допомогти викрити неправдиві наративи, що транслуються пропагандистами [179, с.181–196].

Третій – поширення викритої пропаганди. Ефективність пропаганди полягає у її пристосованості до певної категорії людей. Проте, інша аудиторія може бути більш обізнана або більш досвідчена, тому методи, котрі будуть працювати на першу, будуть менш ефективно впливати на другу. Тому, коли контрпропаганда ділиться пропагандою, спрямованою на певну аудиторію, та

викриває її у широкому медіапросторі, справжні наміри пропагандистів розкриваються та стають очевидними для більшої частини суспільства. Таким чином, наочна демонстрація відвертої брехні знижує ефективність пропаганди серед різних сегментів аудиторії та протидіє їй [146, с.137–181].

Четвертий – виявлення помилок міркування. Пропагандисти широко використовують когнітивні упередження, щоб сформулювати свої повідомлення для впливу на цільову аудиторію. Так, вони можуть інтерпретувати пропагандистський меседж в логіку цільової аудиторії, щоб зробити це повідомлення більш правдоподібним. Отже, коли контрпропаганда викриває помилки у судженнях цільової аудиторії та фактологічно пояснює їх цій аудиторії, пропаганда втрачає силу та «імідж». Крім цього, оскільки подібні когнітивні упередження більше не будуть мати такого впливу, то світогляд суспільства з великою долею ймовірності зміниться, що відобразиться на їхніх політичних поглядах, вподобаннях тощо [138, с.84–100]. Тим не менш, даний метод викликає дискусію серед дослідників. Жак Елюль ставить під сумнів ефективність зазначеного методу. Він стверджує, що інформація швидко стає застарілою, що значно зменшує цікавість аудиторії до теми. Більша частина суспільства, на думку Жака Елюля, зацікавлена лише в поверхневому аспекті конкретних подій і не поглиблюється в тему, не схильна до рефлексії, що є однією з причин ефективності пропаганди, і тому виявлення помилок міркувань не є ефективним методом контрпропаганди [146, с.137–181].

Таким чином, методика контрпропаганди полягає не у якомога швидшій відповіді на кожну маніпуляцію, а в умінні систематично викривати мотиви і технологію обману, аби суспільство з часом змогло самостійно викривати інформаційні провокації [72, с.46–52]. Як вже зазначалося, контрпропаганда як явище боротьби з пропагандою виконує дві функції – попередження та викриття. Дмитро Павлов у своїй науковій роботі акцентує увагу на тому, що провідною є саме попереджувальна функція, котра має на меті формування у свідомості людей чітких ідейних позицій, стійкості в

протистоянні ідеологічних впливів політичних опонентів. Відповідно завданням цієї функції є формування так званого «ідеологічного імунітету». Одночасно з цим, в рамках викривальної функції, що відповідає за розвінчування ідей, стереотипів, штампів пропагандистів, стоїть завдання з окреслення інформаційних каналів розповсюдження пропаганди [72, с.46–52].

В останні роки Україна активно бореться з дезінформацією РФ за допомогою контрпропаганди. У стратегії інформаційної безпеки України від 15 жовтня 2021 р. першою стратегічною метою є «Протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [88]. Далі у даному документі надано кроки задля досягнення встановленої мети, такі як: створення системи завчасного виявлення з метою прогнозування та запобігання гібридним загрозам, ужиття певного комплексу дій, спрямованих на запобігання та перешкоджання поширенню деструктивної пропаганди про європейську та євроатлантичну інтеграції, посилення юридичної відповідальності за створення та розповсюдження дезінформації, організація та підготовка інформаційно-психологічних заходів із превентивним та стримуючим спрямуванням [88].

Також в Україні працює «Центр протидії дезінформації», утворений 11 березня 2021 р. відповідним рішенням ради національної безпеки і оборони України, основною метою діяльності якого відповідно є протидія поширенню дезінформації. Хоча центр і не має механізмів для покарання порушника, проте може вносити відповідні подання в РНБО. Основними завданнями центру є моніторинг, аналізування подій та рівня присутності України в інформаційному просторі світу, дослідження прогнозованих загроз сфері

інформаційної безпеки, контрпропаганда запобігання спробам нав'язування та маніпуляції громадською думкою тощо [127].

Протидією пропаганди в Україні займаються не лише на державному рівні, а й громадські активісти також. В якості прикладу слугує волонтерський проєкт «StopFake», спрямований на перевірку та спростування неправдивої інформації. Свою діяльність веде не тільки для української аудиторії, а і для міжнародної, адже сайт перекладається на 14 мов світу. Слід зауважити, що це перший «фактчекінговий проєкт» у країні та один з перших у світі. У 2016 р. «StopFake» потрапили у сто найкращих проєктів Європи, як такі, що розвивають демократію та свободу слова. Крім цього, організація отримала премію від National Democratic Institute for International Affairs та кілька інших міжнародних нагород, що доводить ефективність контрпропаганди, котра реалізується проєктом [91].

Також слід відмітити волонтерське об'єднання істориків «ЛІКБЕЗ. Історичний Фронт», засноване у 2014 р., діяльність якого спрямована на послідовне висвітлюванні Історії України, її популяризації. Так як історичні наративи займають вагомe місце у російській пропаганді, даний проєкт є важливою ланкою у «ланцюжку» української контрпропаганди. Сайт проєкту доступний на 3-х мовах, тому, як і попередній має широку аудиторію [12].

Крім цього, можемо розглядати діяльність проєкту «Ukrainer» як приклад ведення контрпропаганди, оскільки в його рамках створюється іміджу України шляхом презентації буденного життя українців, ознайомлюючи широкий загал (і громадян країни, і іноземців) з історією та культурою різних регіонів України [92]. Проєкт зокрема ламає стереотипи, створені пропагандою. Творчі доробки (наприклад, міні-фільми) транслювали і на Франкфуртському книжковому ярмарку 2019 р., і на Всесвітньому економічному форумі в 2020 р. Важливість створення позитивного іміджу України на міжнародній арені поміж іншого полягає у тому, що чим краще уявлення про країну, тим важче російській пропаганді впливати на свідомість

суспільства. Особливо актуальним це є в контексті гібридного впливу РФ на країни Європи та Америки з метою перешкоджання євроатлантичній інтеграції України. Названі вище проєкти є ефективним засобом боротьби в інформаційній війні, тому, важливо підтримувати подібні ініціативи, просувати їх та створювати нові, аби ефективно використовувати методи контрпропаганди з метою нівелювання російського гібридного впливу.

Важливою складовою контрпропаганди також є медіаграмотність, яку визначають як набір навичок та вмінь, необхідних для аналізу та критичного оцінювання інформації. Так, навички медіаграмотності співвідносяться саме з попереджувальною функцією контрпропаганди і дозволяють протистояти впливу ворожої пропаганди завдяки «імунітету», критичному миленню. Даніель Сюрель у своїй роботі «Медіаграмотність: концепції, підходи та компетенції» зазначає про вісім фундаментальних елементів медіаграмотності:

1. Навички критичного мислення, які є фундаментом медіаграмотності.
2. Розуміння принципів роботи ЗМІ. Читачі, котрі розуміють принципи роботи мас-медіа краще розпізнають дезінформацію.
3. Усвідомлення впливу ЗМІ на особистість та суспільство в цілому.
4. Стратегії аналізу та обговорення медійних повідомлень. Для того, щоб усвідомлено споживати медіа-повідомлення, користувачам потрібен фундамент, на який можна спиратися для роздумів і рефлексії.
5. Розуміння медіа-контенту як тексту, що дає уявлення про культуру та життя користувачів. Культура та її постаті, погляди, цінності, проблеми та міфи стають відомими через комунікацію.
6. Здатність насолоджуватися, розуміти та цінувати медіа-контент.
7. Активна практика виробничих навичок медіаграмотності.
8. Розуміння етичних та моральних зобов'язань журналіста, котрий висвітлює інформацію [140].

Дослідження групи «Дектор Медіа» встановило, що «Медіаграмотність 15% українців є низькою, у третини (33%) нижча за середню, 44% аудиторії характеризує вищий за середній рівень медіаграмотності і 8% – високий». Автори також зазначають, що велику частку населення з низьким рівнем медіаграмотності складають люди старшої вікової категорії (56-65 років). За результатами дослідження виявили таку тенденцію, що чим нижчий рівень освіти, тобто повна чи неповна середня освіта, тим рівень медіаграмотності нижче у порівнянні з людьми, котрі отримали повну чи неповну вищу освіту. Крім цього, 42% українців схильні не перевіряти достовірність інформації, 25% довіряють тій новині, що не суперечить його світосприйняттю та схожа на правду, а 11% вірять усім новинам, поки не їх не спростують [41].

Українські активісти та держава активно намагаються поширити медіаграмотність серед населення. Так, прикладом може слугувати проєкт Міністерства культури та інформаційної політики України «Фільтр». Заснований у 2021 р., проєкт має на меті покращення рівня медіаграмотності українців шляхом консолідації зусиль держави, громадського сектору та міжнародної спільноти. Межі діяльності «Фільтру» є досить широкими – мультимедійна мапа перевірених джерел України, проведення національного тесту з медіаграмотності, медіаосвіта (корисні джерела, відео, ігри та квести для усіх). Цікаво, що мета проєкту чітко регламентована та на офіційному сайті прописана як: «підвищення рівня обізнаності усіх вікових груп населення України про актуальність проблем дезінформації та важливість вміння виявляти маніпуляції», строки досягнення – до 2023 р. [94].

Отже, можна зробити висновок, що в умовах сучасної гібридної війни Росії з Україною та з огляду на тривалу боротьбу України з пропагандистськими наративами РФ, контрпропаганда є важливим та ефективним засобом домінування в інформаційному просторі. Завдяки своїй методиці вона дозволяє не просто швидко реагувати на подію, а й викривати технологію створення та причини поширення пропаганди, що при

систематичному підході формує в суспільстві розуміння про характерні особливості маніпулятивних технологій та методи їх виявлення. В свою чергу медіаграмотність як превентивна функція контрпропаганди є необхідним інструментом в інформаційній війні. Судячи по соціологічним опитуванням «Детектор Медіа», рівень обізнаності населення не є високим, що є великою небезпекою в умовах триваючої війни і ставить перед державою завдання з удосконалення існуючих та розробки нових відповідних мір.

3.3. Розробка відповідної інформаційної політики задля запобігання впливу російських маніпулятивних технологій

Розробка та реалізація досліджених в попередніх пунктах елементів протистояння російським маніпулятивним технологіям, перш за все, знаходяться у зоні відповідальності уряду України. Отже, доцільним є вивчення поточного стану інформаційної політики держави, зокрема її еволюції в ході російсько-української війни, а також перспектив подальшого розвитку.

Згідно із Законом України «Про інформацію», «державна інформаційна політика» є сукупністю основних напрямів і способів діяльності держави по одержанню, використанню, поширенню та зберіганню інформації. Державну інформаційну політику розробляють і здійснюють органи державної влади загальної компетенції, а також відповідні органи спеціальної компетенції.

Політико-правова база, створена в Україні для формування та регулювання інформаційної політики включає наступні чинні закони: «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про інформаційні агентства», «Про особливості державної політики із забезпечення державного

суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» тощо.

У контексті правового забезпечення інформаційної політики варто відзначити «Стратегію інформаційної безпеки від 2021 р.», яка була введена у дію Президентом 28 грудня 2021 р. Дана Стратегія покликана зміцнити можливості держави із забезпечення власної інформаційної безпеки та захисту інформаційного простору. Згідно із документом, інформаційні засоби України повинні спрямовуватися на підтримку соціально-політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав і свобод громадян. *Основною загрозою української безпеки України в Стратегії визначається Росія та впроваджувана нею інформаційна політика* [88]. Стратегію інформаційної безпеки України заплановано реалізувати до 2025 р.

Крім цього, зауважимо, що у 2015 р. відповідною Постановою Верховної Ради України Росію було визнано державою-агресором і поставлено завдання зі створення механізму протидії та ліквідації наслідків агресії РФ проти України [86]. Ця Постанова хоча і не мала у тексті формулювання завдань стосовно інформаційної політики та безпеки, однак її кейс цікавий з точки зору чіткого визначення ворога держави (на практиці це не завжди закріплюється на законодавчому рівні), що дало поштовх для розробки відповідних політик у різних сферах, в т.ч. інформаційній.

З 2019 р. діє Міністерство культури та інформаційної політики України (МКІП), яке є головним органом виконавчої влади у сфері інформаційної політики і на яке покладена відповідальність за поширення суспільно важливих відомостей всередині країни та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів. Діяльність даного органу спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України [87].

Головними напрямками інформаційної політики в Україні сьогодні є:

1. Забезпечення доступу громадян до інформації.
2. Створення національних систем і мереж інформації.
3. Зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності.
4. Забезпечення ефективного використання інформації.
5. Сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів.
6. Створення загальної системи охорони інформації.
7. Сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України, а також сприяння задоволенню інформаційних потреб закордонних українців [85].

Далі проаналізуємо найбільш значущі ініціативи у сфері інформаційної політики, реалізовані за участі МКІП задля протистояння російським маніпулятивним технологіям та покращення іміджу України в світі.

1. Першим прикладом ініціативи слугує українська адаптація Посібника з Верифікації («Verification book») у 2019 р., розробленого Європейським Центром Журналістики, що базується у Нідерландах, в рамках ініціативи «Журналістики надзвичайних ситуацій» і являє собою новітній інформаційний ресурс для співробітників ЗМІ та громадських організацій. На сайті ресурсу містяться інструкції щодо обробки контенту, отриманого від читачів під час надзвичайних ситуацій. Сама книжка доступна для завантаження з англійської версії сайту у різних форматах і мовних версіях [111].
2. Проект «Україна. Гідність. Свобода. Креативність» (2015 р.), на меті якого було інформування світу про Україну та її досягнення у стислій, цікавій та доступній формі. Буклет «Ukraine: Freedom, Dignity, Creativity» та інтерактивний сайт являють собою «нескінченну стрічку» довідок про країну, яку при цьому може доповнити кожен бажаючий громадянин. Створення буклету стало результатом

взаємодії Міністерства закордонних справ, Міністерства культури та інформаційної політики та «Production Hub StartComUA». Користь даного проєкту полягає, перш за все, у популяризації бренду України за кордоном та *розвінчанні міфу про недружніх «фашистів»*, знайомству іноземних громадян із наслідками російської агресії через особисті історії українців [93].

3. Випуск аналітично-правового дайджесту «Крим без правил: переміщення цивільного населення Російської Федерації на окуповану територію України» (2015 р.). Авторами дайджесту виступили Регіональний центр прав людини, Українська Гельсінська спілка з прав людини та експертно-аналітична група «CHROT». Як зазначив Борис Захаров, керівник Української Гельсінської спілки з прав людини, «Тепер Міжнародний кримінальний суд зможе розслідувати та здійснювати судове переслідування осіб, винних у злочинах, що скоєні РФ на території Криму з початку окупації. Мова йде, у тому числі, про такий злочин, як переміщення державою-агресором частини власного цивільного населення на окуповану нею територію» [87].
4. Вагомим здобутком стала реалізація проєкту з навчання технікам та методикам Open Source Intelligence (OSINT), що було започатковано МКІП сумісно із фондом European Endowment for Democracy в 2019 р. Методики OSINT сьогодні використовуються найпопулярнішими та авторитетними журналістськими командами, а також волонтерами інформаційного протистояння, серед яких «Bellingcat» та «InformNapalm». В рамках проєктних тренінгів учасники навчалися використовувати інструменти онлайн-пошуку з метою викриття фейків і перевірки джерел інформації з використанням методів OSINT [95].

Окремо варто звернути увагу на Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, створений на базі МКІП у березні 2021 р. як один з інструментів протистояння дезінформації у синергії держави і громадського сектору. Діяльність Центру спрямована на комунікаційну протидію зовнішнім загрозам, а саме інформаційним атакам Росії [128]. Ключовими завданнями Центру є:

1. Розвиток стратегічних комунікацій (розробка та впровадження контрнарративів, реалізація інформаційних кампаній, включення українських нарративів у щоденну комунікацію Уряду);
2. Протистояння дезінформації та формування у суспільства стійкості до неї шляхом постійного сповіщення про антиукраїнські інформаційні атаки та маніпуляції на платформах Центру (на веб-сайті, сторінках у Facebook та Telegram);
3. Покращення обізнаності населення щодо гібридних загроз завдяки розробці та проведенню відповідних тренінгів для держслужбовців, особливо співробітників комунікаційних підрозділів);
4. Регулярне інформування міжнародної спільноти про російську гібридну агресію, опрацювання інструментів протидії дезінформації у співробітництві з міжнародними партнерами.

Разом з цим Центр проводить аналітичні дослідження у галузі інформаційної безпеки та медіаграмотності, викриваючи російські нарративи та реалізуючи цим самим освітню функцію.

Іншим кейсом поточної інформаційної політики держави є ухвалення 2 лютого 2021 р. рішення РНБО про застосування санкцій до таких телерадіоорганізацій як «Аріадна ТВ», «Новий формат ТВ», «Лідер ТВ», «ТВ Вибір», «Партнер ТВ», «Телерадіокомпанія «112-ТВ», «Новини 24 години», «Нові комунікації», діяльність яких була спрямована на просування російських нарративів в Україні та загрожувала національній безпеці держави [99].

Як зазначалося у пункті 2.1. одним з засадничих елементів концепту «РС» є одночасне просування російської мови та культури і нарративу про те, що українська мова є штучною, відсталою або провінціальною. Саме тому укріплення позицій державної мови також є частиною інформаційної і культурної політики України. Так, відповідним Розпорядженням Кабінету Міністрів України на МКІП (та інші зацікавлені органи виконавчої влади) було покладено завдання з розробки проекту Державної цільової національнокультурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року [90].

Що стосується зовнішньо-політичного виміру інформаційної політики, то він відображений у «Стратегії комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року», введеною Указом Президента в серпні 2021 р. [89]. Стратегія спрямована на розв'язання таких питань як відсутність системи та недосконалість механізму інформаційної взаємодії комунікації держави і суспільства з питань євроатлантичної інтеграції, недосконалість системи формування та реалізації державної інформаційної політики, зокрема з питань євроатлантичної інтеграції, недостатня спроможність державних інституцій забезпечити інформаційну взаємодію з питань євроатлантичної інтеграції з представниками міжнародної спільноти тощо.

Розглянувши поточний стан інформаційної політики України, доцільно зосередитись також на її перспективах розвитку та вдосконалення з метою упередження впливу російських маніпулятивних технологій. За думкою Досенко А. та Погребняка І., в ході триваючої російсько-української війни особливо гостро постає питання остаточного переходу України від індустріального до інформаційного типу суспільства, для якого притаманними є: вільний доступ будь-якої людини до будь-якої інформації, високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та наявність розвиненої

інформаційної інфраструктури суспільства; також невід'ємною умовою існування інформаційного суспільства є медіаграмотність населення. [32, с.114–129]. Крім цього, проблему переходу до інформаційного суспільства слід розглядати також в рамках євроінтеграції України. Сьогодні в ЄС реалізується біля 500 програм та ініціатив, що мають на меті вдосконалення інформаційного сектору, підвищення ефективності інформаційної галузі та впровадження високих технологій у всі сфери життя країн-членів Євросоюзу [106].

Дослідники зауважують, що підґрунтя для такого переходу становить утворення єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору держави як основи для вирішення завдань політичного, економічного, соціального та культурного розвитку та забезпечення безпеки країни [32, с.114–129]. Враховуючи зазначені тези, основними завданнями інформаційної політики держави мають бути:

1. Розробка відповідної нормативно-правової бази задля побудови інформаційного суспільства;
2. Модернізація інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури;
3. Удосконалення інформаційних і телекомунікаційних технологій;
4. Розробка заходів з підготовки громадян до існування та роботи в суспільстві нового типу;
5. Підвищення ефективності створення та експлуатації державних інформаційних ресурсів і забезпечення вільного доступу до них;
6. Забезпечення населення суспільно важливою інформацією, розвиток незалежних ЗМІ та свободи слова.

Для досягнення мети з остаточного переходу до інформаційного суспільства, за думкою Твердохліба О. необхідно дотримуватися наступних принципів, серед яких: *превентивність* – задля підвищення уваги до підготовчої інформаційної роботи, що сприятиме покращенню умов для суспільно-політичних трансформацій; *планування* – з метою ефективного

розподілу та використання ресурсів; *регулярність інформаційного обміну між державою та суспільством, а також всередині державного апарату; прозорість і відкритість* – передбачає доступність комунікацій суспільства з виконавчими органами влади з метою з'ясування ставлення до тих чи інших політичних рішень; *скоординованість та кореляція* – задля забезпечення вертикальної (центра з регіонами) та горизонтальної (регіонів між собою) взаємодії органів державної влади, оскільки особливості кожного регіону відображаються також і на інформаційній політиці.

Проаналізувавши поточну інформаційну політику України, можна зробити висновок, що з початку російсько-української війни вона досить інтенсивно розвивалася в рамках діяльності виконавчих органів влади (в першу чергу, МКП) та мала відповідне нормативно-правове забезпечення. Однак, за думкою сучасних дослідників інформаційної сфери, перед Україною все ще стоїть глобальне завдання із повного переходу до інформаційного типу задля ефективного протистояння гібридній агресії Росії та успішної інтеграції в євроатлантичний простір.

Отже, в даному розділі було досліджено перспективи протистояння російським маніпулятивним технологіям. Було з'ясовано, що дієвим інструментом протидії російській агресії є послідовна деміфологізація історичної політики РФ, тобто підрив ідеологічної складової агресії, яка також є системоутворюючою для самого російського суспільства. Так, деміфологізація може бути реалізована шляхом викриття неправдивості російських наративів та заміна їх на українські історичні конструкти. Головні з них зводяться до того, що Україна є єдиною можливою спадкоємицею Русі, українці – самостійна нація з давньою мовою та культурою, і сьогодні Україна є демократичною європейською державою. Відповідно до цього, перед державою постає завдання із проведення відповідної історичної та інформаційної політики, складовою частиною якої зокрема є контрпропаганда, що виконує дві функції: попередження та викриття. І якщо деміфологізація

співвідноситься із викривальною функцією, то невід'ємним компонентом превентивної є розвиток медіаграмотності населення задля вироблення «імунітету» до дезінформації. Реалізація цих функцій в рамках впроваджуваної інформаційної політики покладена на органи виконавчої влади, такі як МІКП, РНБО та Кабінет Міністрів України. Водночас крім чинних заходів інформаційної боротьби, актуальними завданнями є: розвиток інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, вдосконалення нормативно-правової бази, налагодження комунікації суспільства із виконавчою владою та всередині держапарату тощо.

ВИСНОВКИ

Перед тим як перейти до визначення ролі та місця маніпулятивних технологій у війні РФ проти України, було розглянуто теоретичні підходи до вивчення генези російської агресії та відповідну джерельну базу, а також надано методологію дослідження. Так, було визначено, що у вітчизняній історіографії очікувано переважає одна концепція витоків сучасної гібридної агресії Росії та її маніпулятивних інформаційних проявів. Згідно з нею, головна причина російської гібридної агресії – неоімперська шовіністична політика РФ, в рамках якої здійснюються спроби антиукраїнської експансії. З іншого боку, зарубіжні дослідники діляться на дві групи: одні з позиції поваги до міжнародного права розглядають російсько-українську війну як наслідок «невеликого» імперіалізму Росії, а інші знаходять у війні «вину обох сторін», підміняючи базові поняття. Слід зауважити, що «проросійська» налаштованість другої групи науковців є, серед іншого, результатом поширення російського гібридного впливу на західну аудиторію. Аналіз джерел здійснювався в рамках трьох великих груп: опублікованих документів (законодавчі, нормативно-правові акти, рішення та резолюції), періодичних видань (вісники та журнали) та веб-сайтів установ і організацій. Розглядаючи опубліковані документи, з одного боку, можна було дослідити легітимізацію та законодавче закріплення поширення гібридного впливу РФ у відповідних Стратегії національної безпеки, Концепції зовнішньої політики РФ і т.д., а з іншого – ознайомитися зі шляхами протистояння України російським маніпулятивним технологіям, зокрема у Концепції національної безпеки, рішенні РНБО, Указі Президента тощо. Крім цього, важливе місце у групі займають доклади та резолюції ООН, у яких чітко визначається агресія проти України, яка заперечується РФ. Методологічний інструментарій роботи було представлено принципами історизму, об'єктивності, послідовності, наукового плюралізму та системності, які використовувалися задля абстрагування від власних політичних поглядів та отримання об'єктивних наукових результатів.

Далі увагу було зосереджено на ідеологічній складовій російських маніпулятивних технологій, інструментах їхнього впровадження та виокремленні місця цих технологій у перебігу російсько-української війни. Було встановлено, що ідеологічною основою застосування маніпулятивних технологій є концепт «російського світу», що в свою чергу базується на експансіоністських історичних міфах і наративах, які роками створювалися російською пропагандою і мали на меті поступове поглинання України. Інструментарій гібридної антиукраїнської політики є досить широким і в залежності від сфер їхнього застосування має свої характеристики. Головними інструментами є економічні санкції та ембарго, фінансування ПВК і незаконних озброєних формувань, перешкоджання дії міжнародних організацій та інституцій. В інформаційному секторі інструментами гібридної агресії є створення та просування мережей проросійських ЗМІ всередині України та за кордоном, створення та розповсюдження фейків, психологічний тиск, інформаційна блокада окупованих територій, перекручування фактів тощо. За результатами виокремлення ролі та місця маніпулятивних технологій в агресії проти України було з'ясовано, що інформаційний вплив традиційно був направлений на наступні аудиторії: громадяни України, міжнародна спільнота та громадяни РФ. Найбільше значення вплив російської пропаганди мав саме для внутрішнього «ринку» України, оскільки завдяки проросійським ЗМІ, інфлюенсерам, політичним партіям успішно поширювала «замасковані» російські наративи, що в певні періоди розколювало суспільство. Що стосується іноземної аудиторії, зокрема країн Європи та Америки, маніпуляції також мали на меті деконсолідацію євроатлантичної спільноти і розповсюдження наративу про вхід України до сфери російського геополітичного впливу; результатами стали несвоєчасна та несиметрична реакція на російську агресію, схилення України до мирних переговорів і заморожування конфлікту. Стосовно російської аудиторії, маніпулятивні технології застосовувалися здебільшого для підвищення рейтингу В. Путіна та

укріплення центральної влади, що остаточно унеможливило виникнення опозиційного руху в РФ.

Після дослідження перспектив протистояння російським маніпулятивним технологіям було запропоновано, що, перш за все, головним інструментом для запобігання дії гібридного впливу повинна стати деміфологізація історичної спадщини Росії, тобто тотальний підрив ідеологічної бази агресії, що може бути реалізовано шляхом викриття штучності російських наративів та створення натомість власних історичних конструктів. Серед них наступні: 1) Україна самостійна держава з багатостолітньою історією, спадкоємиця Київської Русі; 2) Українці – самостійна нація з окремою культурою та мовою; 3) Україна – моноетнічна демократична держава з унітарним устроєм; 4) Україна – держава з демократичними цінностями, яка в різні часи боролася проти тоталітарних режимів. Слід зауважити, що всі зазначені конструкти опрацьовані українськими дослідниками, базуються на історичних фактах і є правдивими. Згідно із вищезазначеним, встановлено, що завданням держави сьогодні є проведення відповідної історичної та інформаційної політики, однією зі складових якої є контрпропаганда, яка має превентивну та викривальну функції. З викривальною функцією співвідноситься описана раніше деміфологізація, а з превентивною – покращення медіаграмотності громадян з метою створення «іммунітету» до дезінформації. Реалізація даних функцій відбувається в рамках інформаційної політики, і відповідальність за неї покладена на МІКП, РНБО та Кабінет Міністрів України. Крім цього, визначено, що окрім чинних мір інформаційної політики, глобальним завданням в контексті протистояння маніпулятивним технологіям також є остаточний перехід України до інформаційного типу суспільства шляхом проведення відповідних реформ і заходів, що в сукупності дає можливість для поглиблення знань з предмету дослідження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврамченко К. Торговельна війна з Росією. *ISER*. URL: <https://cutt.ly/21gXjkl>
2. Автор фейку про «розп'ятого хлопчика» шкодує про свої слова і скаржиться на погане ставлення в Росії. *Hromadske*. URL: <https://cutt.ly/L1hq4lu>
3. Агресія Російської Федерації проти України: проблеми оптимізації державного управління та системи національної безпеки. Експертноаналітична доповідь / П. П. Гай-Нижник та ін. Київ: МП Леся / упоряд. П. П. Гай-Нижник. 2016. 28 с.
4. Анатолий Вассерман: «Украину придумали австрийцы в 19-м веке». *NewsLab.ru*. 2010. URL: <https://cutt.ly/v1pMzPH>
5. Бандеровцы – кровавые псы Абвера. *KONT*. 2018. URL: <https://cutt.ly/x1gnVGt>
6. «Братня навала». Війни Росії проти України XII – XXI ст. : монографія / В. Брехуненко та ін. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушев. НАН України, 2016. 248 с.
7. Историк объяснил, почему украинская армия заимствует нацистскую символику. *РИА Новости*. URL: <https://cutt.ly/u1II7Xu>
8. Бывший День Победы на Украине: свастика наконец победила красную звезду. *РИА Новости*. 2019. URL: <https://cutt.ly/11gme30>
9. Венгрия предлагала Польше разделить Украину. *Парламентская газета*. 2019. URL: <https://cutt.ly/11d8STW>
10. Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 69 с.

11. Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави: збірник науково-експертних матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2015. 104 с.
12. Волонтерське об'єднання істориків «ЛІКБЕЗ. Історичний Фронт»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/M1hDQMu>
13. Воскресенский Н. А. Законодательные Акты Петра I: Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники / под ред. и с предисл. Б. И. Сыромятникова; Москва: АН СССР. Ин-т права, 2020. Том I. Акты о высших государственных установлениях. В пер. 602 с.
14. Вступительное слово на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. URL: <http://surl.li/dvdrrf>
15. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. URL: <https://cutt.ly/F1pKkuw>
16. Гайда Федор О. Власть и общественность в России в период кризиса Третьеиюньской системы: диалог о пути политического развития (1910 – 1917 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2017. 52 с.
17. Гай-Нижник П. П., Батрименко О. В., Чупрій Л. В. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України. Гілея. 2015. Вип. 103. № 12. С.12-18.
18. Гай-Нижник П., Чупрій Л. розв'язання військово-політичного конфлікту на Сході і Півдні України за сучасних геополітичних умов. Українознавство. 2016. №4. С. 103-121.
19. Галушко К. Карта України або козацької землі з її провінціями Й. Гоманна 1712 р. *ЛІКБЕЗ: історичний фронт*. 2014. URL: <https://cutt.ly/w1hmj5y>

20. Галушко К. Русь – Україна – Малоросія: назва і територія. Київ: «Бібліотека ЛКБЕЗ», 2017. 32 с.
21. Гібридна війна: сутність, виклики та загрози особливості протидії інформаційній агресії як складовій гібридної війни, 2021: збірник матеріалів круглого столу. С.83-86.
22. Гібридні загрози Україні і суспільна небезпека. Досвід ЄС і Східного партнерства / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ: 2018. 280 с.
23. Глава внешней разведки России заявил о желании украинских экстремистов «перенести пожар в Белоруссию». *Дождь*. URL: <http://surl.li/dvdlm>
24. Гончар М., Чубик А., Ищук О. Гибридная война Кремля против Украины и ЕС: энергетический компонент. *Geostrategy.org*. URL: <https://cutt.ly/R1gLhMI>
25. Грицак Я. Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ: К.І.С., 2019. 99 с.
26. Гуманітарна ситуація: українські біженці і переміщені особи: Резолюція від 27.01.2015 р. № 2028.
27. Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Том 32 (71) № 2. С.46-51.
28. Дзюба І. Донецька рана України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 78 с.
29. Довженко О. Російські ліберальні медіа? Ні, дякую. *Детектор Медіа*. 2018. URL: <https://cutt.ly/n1hdVrX>
30. Донбасс: «Запытан и убит, потому что – русский». *Родина на Неве*. 2021. URL: <https://cutt.ly/w1hwlVf>

31. Донецк в День Победы: парад воюющей республики. *Украина ру*. 2019.
URL: <https://cutt.ly/k1hwPX6>
32. Досенко А., Погребняк І. Інтернет-журналістика: комунікативні маркери: навч-метод. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2020. 184 с.
33. Енциклопедія Сучасної України. Т. 7: «Г» – «Ді» / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. 708 с.
34. Закон «Про основи національного спротиву». *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. С. 2–26.
35. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25 С. 315–319.
36. «Засиделся на троне» – неудобные вопросы Путину одобрили в Кремле. *Русская служба Би-би-си*. 2017. URL: <https://cutt.ly/E1g6I0h>
37. Зверства «Айдара» и «Правого сектора» в Донбассе сняли на видео. *Звезда ТВ*. URL: <http://surl.li/dvdki>
38. Зверствами бандеровцев был возмущён даже Гитлер (18+). *Readovka*. URL: <http://surl.li/duxgx>
39. Зниклі особи під час конфлікту в Україні: Резолюція від 25.06.2015 р. № 2067.
40. Из-за чего Россия и Украина снова поссорились? И кому это было нужно. *Meduza*. URL: <http://surl.li/dvdku>
41. Індекс медіаграмотності українців. Звіт на основі даних кількісного дослідження, здійсненого дослідницькою агенцією «Info Sapiens». URL: <https://cutt.ly/a1hFyxx>
42. Інформаційний спротив. Про нас: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/j1hezqE>

43. Как возникли и что исторически означали слова «Русь», «Русский», «Россия»? *Культура.РФ*. URL: <https://cutt.ly/V1pZSIM>
44. Как Сталин Украине Донбасс подарил. *Россия Навсегда*. 2018. URL: <https://cutt.ly/r1gviLc>
45. Климчук М.М. Валуєвський циркуляр. Енциклопедія історії України. Т. 1: / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
46. Комітет «Бабин Яр»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/m1hUbPm>
47. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://cutt.ly/M1hIOe6>
48. Конституція України. Закон України «Про основи національної безпеки України» із змінами №630–VIII від 16.07.2015 р. 2003. Відомості Верховної Ради України. № 39.
49. Косик В. Україна під час Другої світової війни / перекл. з фр. Р. Осадчук. Київ, Париж, Н'ю Йорк, Торонто, 1992. 725 с.
50. Кравченко А. Що таке рашизм? *Слово Просвіти*. 2014.
51. Лавров назвав «кишащим двойными стандартами» процесс о Boeing в Донбассе. *РБК*. 2021. URL: <https://cutt.ly/k1gIkmy>
52. Літописні оповіді про похід князя Ігоря. / уклад., текстологічне дослідження та переклади В.І. Франчук Київ: Наукова думка, 1988. 191 с.
53. 5 лет назад Крым вернулся в родную гавань. *Парламентская газета*. 2019. URL: <https://cutt.ly/q1d4qyc>
54. Лобода Ю. Поняття «гібридна війна (гібридні військові дії)»: походження та складність. *Наука і оборона*. 2018. № 4. С. 20–23.
55. Любовь в бойцовском клубе. *Радио Свобода*. 2018. URL: <https://cutt.ly/V1hd5eB>

56. Міщенко М. Звідки беруться «соціокультурні розколи»? // Разумков центр. 2012. URL: <http://surl.li/dumfj>
57. Майже 20% українців дивляться новини на російських каналах. *Дзеркало Тижня. Україна*. 2015. URL: <https://cutt.ly/f1hw0he>
58. Марцінко Н.М. «Гібридна війна» Російської Федерації: вплив на економічний розвиток України: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2021. 63 с.
59. Мінаков О. Як змінилася стратегія гібридної війни РФ проти України. 2018. *Politconsultant*. URL: <https://cutt.ly/U1g19YP>
60. МКІП: «Злочини росії в окупованому Криму можуть призвести до другого Нюрнберга» офіційний веб-сайт МКІП. URL: <https://cutt.ly/N1kCSZU>
61. «Ми вступили з РФ у геостратегічну суперечку через Україну». *Володимир Ар'єв*. URL: <http://surl.li/duprq>
62. Мюллер Г. Путін хворий минулим. *День*. 2014.
63. На Донбасі вимкнули українські канали, замінивши російськими. *Українська правда*. 2014. URL: <https://cutt.ly/g1g2mg3>
64. На Україне розгорелся скандал из-за «уроков ненависти» к русскому языку. *РИА Новости*. 2021. URL: <https://cutt.ly/01hqiVf>
65. «Ни войны, ни мира»: Минские соглашения четыре года спустя. *Сегодня*. 2019. URL: <https://cutt.ly/R1gAsdW>
66. Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации від 30.11.2016 р. № 640.
67. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа. Ставлення населення до медіа та споживання різних типів медіа. 2021. URL: <https://cutt.ly/z1heD8E>

68. Ополченцы отбили еще один танк украинской армии. *Life.ru*. 2014. URL: <https://cutt.ly/v1gUiQE>
69. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. В. В. Дзьобак [та ін.]; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2005. 495 с.
70. Оскарження, з суттєвих причин, все ще не підтверджених повноважень делегації Російської Федерації: Резолюція від 26.01.2015 р. № 2034.
71. ОУН в 1941 році: Документи. – в 2 ч. / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 603 с.
72. Павлов Д. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. *НМетАУ: Наукові праці. Політологія*. 2017. Т. 309. Вип. 297. С.46-52.
73. Парламентська асамблея Ради Європи. Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://surl.li/dupnl>
74. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. / уклад.: І. П. Чепіга; Л. А. Гнатенко. Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2001. 752 с.
75. Петр Толочко: «Получив томос, Украина проиграла. Будем надеяться, что временно». *Олесь Бузина*. URL: <https://cutt.ly/E1pXf7C>
76. Позовні вимоги та претензії України до РФ в Суді ООН: повний переклад. *Європейська правда*. 2017. 17 січ. URL: <http://surl.li/dupoq>
77. Послание Президента Федеральному Собранию. Президент России: официальный веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/a1d4Y21>
78. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации (2005 г.). Президент России: официальный веб-сайт. URL: <http://surl.li/dupuc>
79. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации (2006 г.). Президент России: официальный веб-сайт. URL: <http://surl.li/dupuj>

80. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации (2007 г.).
Президент России: официальный веб-сайт. URL: <http://surl.li/dupuo>
81. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации (2008 г.).
Президент России: официальный веб-сайт. URL: <http://surl.li/dupuq>
82. Почему «Украина» – окраина, а не страна? *OSTKRAFT*. 2013. URL:
<https://cutt.ly/t1pZnbl>
83. Почему Украина (окраина) от слова беда и несчастье. Как словом Украина подменили слово Русь. *Мидгард-ИНФО*. URL:
<https://cutt.ly/n1pKG36>
84. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про День пам'яті та примирення». URL: <https://cutt.ly/L1hRE1q>
85. Правове забезпечення державної інформаційної політики. Міністерство юстиції. URL: <https://cutt.ly/81hGzYN>
86. Про визнання Російської Федерації державою-агресором та створення механізму протидії та ліквідації наслідків агресії Російської Федерації проти України: Постанова Верховної Ради України від 17.01.2015 р.
87. Про Міністерство. Загальна інформація. Міністерство культури та інформаційної політики України: офіційний веб-сайт. URL:
<https://cutt.ly/W1hF8xU>
88. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 р.
89. Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11.08.2021 р. URL:
<http://surl.li/duptt>
90. Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період

- до 2030 року: Розпорядж. Кабінету Міністрів України від 19.05.2021 р. № 474. URL: <http://surl.li/dupto>
91. Проєкт «StopFake»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/41hDpNi>
92. Проєкт «Ukrainer»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/51hDIuu>
93. Проєкт «Україна. Гідність. Свобода. Креативність»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/Z1kCViq>
94. Проєкт «Фільтр»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/a1hFzGd>
Проєкт навчання технікам та методикам Open Source Intelligence (OSINT): офіційний веб-сайт МКІП. URL: <https://cutt.ly/P1kCjsz>
95. Путин раскритиковал Ленина за идею равноправия республик с правом выхода из СССР. *Интерфакс*. URL: <http://surl.li/duxhl>
96. Путин раскритиковал Ленина за идею равноправия республик с правом выхода из СССР. *Интерфакс*. 2016. URL: <https://cutt.ly/91gbA8Z>
97. Путин финансирует европейских неонацистов. *Аргумент*. 2014. URL: <https://cutt.ly/q1hg0wf>
98. РНБО ухвалила рішення про застосування санкцій до телерадіоорганізацій «Аріадна ТВ», «Новий формат ТВ», «Лідер ТВ», «ТВ Вибір», «Партнер ТВ», «Телерадіокомпанія «112-ТВ», «Новини 24 години», «Нові комунікації». Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення. Офіційний веб-сайт. 2021. 03 лют. URL: <http://surl.li/dupth>
99. Розгляд скасування раніше затверджених повноважень делегації Російської Федерації (відповідно пункту 16 Резолюції 2034 (2015): Резолюція від 24.06.2015 р. № 2063.
100. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П. П. Гай-Нижник та ін. / упоряд. П. П. Гай-Нижник. Київ: МП Леся, 2018. 435 с.
101. Російські воєнні злочини в Східній Україні в 2014 році: Доповідь / Підгот. під кер. М. Госєвської, опубл. 18 грудня 2015 р., предст.

- депутатам Європарламенту в Брюсселі 5 квітня 2016 р., пер. з англ. 153 с. URL: <http://surl.li/dupqx>
102. Росія відкрила ще один «транзитний фронт» проти України. МЗС: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/E1gCxjL>
103. Руссев Н. Русский мир и русская державность. *Русин*. 2009. Т. 1, № 15. С. 145–154.
104. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: Павленко О.Г., 2015. 268 с.
105. Савич А.С. Європейські програми формування інформаційного простору ЄС. *Проблеми міжнародних відносин*. URL: <https://cutt.ly/M1hHeWA>
106. Салата О., Ковбасенко Ю. І. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2021. 201 с.
107. Сарбей В.Г. Емський акт 1876. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.
108. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
109. Символика для свідомитов. Picasu. 2016. URL: <https://cutt.ly/g1pMJZG>
110. Сільверман К. Посібник з верифікації. Визначний ПД з верифікації цифрового контенту для висвітлення надзвичайних подій. 2019. URL: <https://cutt.ly/r1hJYgt>
111. Слободян О. Еволюція воєнно-доктринальних оглядів Російської Федерації (досвід пострадянського періоду). URL: <http://surl.li/duxeo>
112. Стешенко В.С. Переписи населення. Київ: Інститут історії України. URL: <https://cutt.ly/P1hEsAZ>
113. Строительство республики с нуля: ДНР отмечает пятилетие. *РИА Новости*. 2019. URL: <https://cutt.ly/m1g6ChW>

114. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ: Академія, 2016. 256 с.
115. Требін М. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. Т. 3, № 50. С. 113–127.
116. Третя газова криза за мовчання ЄС: хроніка нової війни «Газпрому» проти України. URL: <https://cutt.ly/X1gK9qJ>
117. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764 – 2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 158 с.
118. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російськоукраїнська війна. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 166 с.
119. Удовік В. Україна та окупація Криму Росією 2014 р. в оцінках японських науковців. Історичний архів. Наукові студії. 17-те вид. Київ, 2016. С. 150–157.
120. Украина получила не тот Томос. *Коммерсантъ*. URL: <https://cutt.ly/e1pZVIg>
121. Украина, День Победы. Память и беспамятство. *Украина.ру*. 2019. URL: <https://cutt.ly/a1gmQtF>
122. Украинская «мова» оружие гибридной войны. *REX*. 2018. URL: <https://cutt.ly/H1p1cBT>
123. Украинские националисты должны помнить, что они такое. *Русская весна*. 2015. URL: <https://cutt.ly/E1gnx7I>
124. Український інститут вивчення Голокосту «Відродження»: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/01hUHsM>
125. Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ): офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/x1hU0f8>
126. Центр протидії дезінформації: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/x1hDfW0>
127. Центр стратегічних комунікацій: офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/w1hK32C>

128. Чернов А. Мрії про «велику Росію» як ключ до розуміння путінської пропаганди. *Літературна Україна*. 2014.
129. Чорна книга Кремля. Війна Росії проти України. Лютий 2015. Втрати і збитки, які несе Україна внаслідок тимчасової окупації Російською Федерацією Криму та агресії, що триває в окремих районах Донецької і Луганської областей. *Проблеми економіки*. URL: <https://cutt.ly/a1gJOvC>
130. Что изменилось в Крыму за пять лет с Россией. *Российская газета*. 2019. URL: <https://cutt.ly/C1gl6Oa>
131. Щоткіна К. Ефірна сутність. *Дзеркало тижня*. 2014.
132. Эхо Москвы. URL: <http://surl.li/dvdlq>
133. Averre D. The Ukraine Conflict: Russia's Challenge to European Security Governance. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68, no. 4. P.699–725. 135. Barovska A. (Red.). Information challenges of the hybrid warfare: content, channels, counteraction mechanisms: an analytical report. Kyiv: NISD, 2016. 109 p.
134. Biography of the propagandist. Who really is Anatoly Shariy. *Radio Svoboda*. 2021. URL: <https://cutt.ly/n1hgdmu>
135. Brandon R., Lower W. (eds.). The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization, Jewish History. Bloomington: Indiana University Press, 2010. 378 p.
136. Carlson O. Handbook on propaganda for the alert citizen. 1953. 110 p.
137. Charap S., Colton T. J. Everyone Loses: The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia. London: International Institute for Strategic Studies, 2017. 212 p.
138. Ciurel D. Media literacy: concepts, approaches and competencies. *Professional communication and translation studies*. 2016.
139. GEC Special Report: Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. *Global Engagement Center*. 2020. 77 p.

140. Götz E. It's Geopolitics, stupid: explaining Russia's Ukraine policy. *Global Affairs*. 2015. Vol.1, no.1. P.3–10.
141. Gudkov L. Russia – A Society in Transition? *Telos*. 2001. Vol. 2001, no. 120. P. 9–30.
142. Horvath R. The Putin Regime and the Heritage of Dissidence. *Telos*. 2008. Vol. 2008, no. 145. P. 7–30.
143. How to identify bots on social networks. *Internews*. 2020. URL: <https://cutt.ly/P1hfO92>
144. Jacques E. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes (Reprinted ed.). New York: Vintage Books, 1973. 175 p.
145. Kligman, M., Culver C. M. An Analysis of Interpersonal Manipulation. *Journal of Medicine and Philosophy*. 1992. Vol. 17, no. 2. P. 173–197.
146. Kuzio T. Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime. Toronto: Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2017. 490 p.
147. Kuzio T., D'Anieri P. The Causes and Consequences of Russia's Actions towards Ukraine. *E-International relations*. 2018. P. 1–16. URL: <http://surl.li/dumgw>
148. Marx K. Revealing the Diplomatic History of the 18th Century. Chapter IV. 104 p.
149. Mason C. Russian Hybrid Warfare: Military Learning and The Future of War Series. *Institute for the Study of War*. 2020. P.1-33.
150. Mearsheimer J. J. Why the Ukraine crisis is the West's fault: the liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93, no. 5. P. 77–89.
151. Menon R., Rumer E. Conflict in Ukraine. The Unwinding of the PostCold War Order. MIT Press. 2015. P. 235-240.

152. Millerman M. The Ethnosociological and Existential Dimensions of Alexander Dugin's Populism. *Telos*. 2020. Vol. 2020, no. 193. P.95–113.
153. Mochan V. Khto zainiav mistse Rosii: iak zminylasia zovnishnia torhivlia Ukrainy u 2019 rotsi (Who took Russia's place: how did Ukraine's foreign trade change in 2019?). *Yevropeiska Pravda*. 2020 URL: <https://cutt.ly/y1gAPUB>
154. Moser M. New Contributions to the History of Ukrainian Language. Toronto: University of Alberta Press, 2016. 667 p.
155. Moskva: desantniki "sluchayno" pereshli granitsu Ukrainy (Moscow: paratroopers "accidentally" crossed the border of Ukraine). *BBC Russian Service*. 2014. URL: <https://cutt.ly/B1gYxuM>
156. NewsOne. URL: <http://surl.li/dvdml>
157. Noggle R. The Ethics of Manipulation. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* / ed. by E. N. Zalta. Stanford, 2022. P. 15–36.
158. Noggle, R. Manipulation, Salience, and Nudges. *Bioethics*. 2018. Vol. 32, no. 3. P.164–170.
159. Organized manipulation on Facebook. Ukraine has become one of the epicenters. *Deutsche Welle*. 2021. URL: <https://cutt.ly/M1hfaRR>
160. Piccone P. The Perseverance of Stalinism. *Telos*. 2005. Vol. 2005, no. 120. P. 100–103.
161. Poll: nearly 60% of Ukrainians support EU accession, almost 50% – joining NATO. *UNIAN*. 2020. URL: <https://cutt.ly/s1hgUMN>
162. Polovinchak, Y. War of meanings in the modern Russian-Ukrainian confrontation on social media. *Scientific Notes of the Institute of Journalism*. 2016. no. 3. P.16-22.
163. Potocki J. Fragments historiques, et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. Brunsvic, 1796.

164. Putin: Krym prisoyedinili, chtoby nye brosat' natsionalistam (Crimea was annexed so as not to abandon to nationalists). *BBC Russian Service*. 2015. URL: <https://cutt.ly/51gT4t1>
165. Putin's friend emerges from shadows in Ukraine. *Financial Times*. 2017. URL: <https://cutt.ly/21gI9Wh>
166. Rebels without a Cause: Russia's Proxies in Eastern Ukraine. *International Crisis Group*. 2019. URL: <https://cutt.ly/81gYBx8>
167. Report on the human rights situation in Ukraine 16 August to 15 November 2018. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights., 2018. 63 p.
168. Riven doviry do sotsialnykh instytutiv i politykiv (Level of trust for the social institutions and politicians). *Razumkov Center*. 2020. URL: <https://cutt.ly/v1gB8BX>
169. SBU vylozhila dokazatelstva uchastiya "vagnerovtsov" v voyennykh prestupleniyah na Donbasse (SBU posted evidences of the participation of "Wagnerians" in war crimes in Donbas). *Ukrinform*. 2018. <https://cutt.ly/11gUB7l>
170. Skladanowski M. Criticism of Western Liberal Democracy by Patriarch Kirill of Moscow and All Rus. *Telos*. 2020. Vol. 2020, no. 193. P.77-94.
171. Solodkyy S. Ukraine's Foreign Policy Audit. *TRUMAN Agency, Institute of World Policy, INDEX OF RELATIONS*. 2016. no. 2. P.1-36.
172. The occupation of Crimea: No markings, no names and hiding behind civilians. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. 2019. URL: <https://cutt.ly/e1gQeYO>
173. Toal G. Near Abroad. Oxford : Oxford University Press, 2019. 410 p.
174. Ukraine: the data. World Bank. URL: <https://cutt.ly/Z1gCw0c>

175. Vlasnyk Newsone i 112 kupyv ische i telekanal ZIK. *Ukrinform*. 2019. URL: <https://cutt.ly/w1g1zi3>
176. Von Kreitor N-K. Elements of the New Russian Nationalism. *Telos*. 1993. Vol. 1993, no. 96. P. 61-64.
177. Waller J. Michael. Strategic Influence: Public diplomacy, counterpropaganda, and political warfare. Washington, DC: Institute of World Politics Press, 2009. 410 p.
178. Wat A. Mój wiek. Pamiętnik mówiony tom 1. 414 str.
179. Wołyń na polskich mapach XVII wieku. URL: <https://cutt.ly/Y1hntmh>
180. Wood A. Coercion, Manipulation, Exploitation. *Manipulation: Theory and Practice* / ed. by C. Coons, M. Weber. New York, 2014. P. 17–50.
181. Zolota sotnia: TOP-100 naybagatshih ukrainsiv (The Golden hundred: Top 100 the richest Ukrainians). *NV Business*. 2019. <https://cutt.ly/Q1gOssd>